

PLANINE I MORLAČKI SVIJET U DALMACIJI: EKOISTORIJSKI OSVRT¹

MOUNTAINS AND HIGHLANDERS' WORLD OF MORLACHS IN DALMATIA: AN ENVIRONMENTAL HISTORY REVIEW

Marko Šarić

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR- 10000 Zagreb
Republika Hrvatska
marko.saric2@zg.t-com.hr

Primljeno: 11.04.2010.

Prihvaćeno: 18.10.2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 553.623(497.5 Morlaci)05

Sažetak

Koristeći se ekohistorijskim teorijskim postavkama, autor problematizira složene međuodnose prostornih i antropogenih struktura planine i "morlačkog svijeta". Na primjerima triju najvažnijih planina u Dalmaciji (Velebit, Dinara, Biokovo), analizira se interakcija njihovih prirodnih obilježja i morlačkog povijesnog fenomena, tj. složeni odnosi unutar uzročno-posljedičnog lanca: prirodni okoliš - društveni odnosi - gospodarski sustavi - kulturni obrasci. Dinarski planinski prostor definira se kao morlački socijalni i kulturni prostor koji je uvjetovan složenim povijesnim procesima. Područje imperijalnog višegraničja (Tromeđa, Triplex Confinium) u ranome novom vijeku, čijoj prostornoj jezgri pripadaju i dalmatinske planine, naročito je obilježeno morlačkim sociokulturnim krajolikom. S tim u vezi, problematiziraju se fenomeni kao što su: različita percepcija planine (modeli isključivanja-uključivanja, divergencije-konvergencije), odnos planine i morlačkih socijalnih struktura, planina i katun kao primarni morlački sociotopi, povezanost planine i gospodarskih aktivnosti morlačkih stočara (primjer transhumance), odnos država prema morlačkom seminomadstvu te utjecaj planine na oblikovanje kulturnog prostora Morlaka. Naposljetku, razmatraju se povijesno-geografski aspekti planine Dinare i njene simboličke atribucije.

Ključne riječi: ekohistorija, povijest okoliša, historijska geografija, socijalna geografija, kulturna geografija, planine, Dinarsko gorje, Dinara, Velebit, Biokovo, Morlaci, Morlakija, Vlasi, vlaška društva, Tromeđa, Triplex Confinium, Dalmacija, Mletačka Republika, Osmansko Carstvo, Habsburška Monarhija, rani novi vijek, stočarstvo, transhumanca, seminomadstvo

Key words: Eco-history, environmental history, historical geography, social geography, cultural

¹ Članak predstavlja proširenu verziju eseja "Ekohistorijski osvrt na planine i morlački svijet" koji je nastao povodom izložbe "Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja" u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu. Esej je objavljen u katalogu *Dalmatinska zagora. Nepoznata zemlja*. (gl. ur. Vesna Kusin), Zagreb, 2007: 221-231.

geography, mountains, Mt. Dinara highlands, Mt. Dinara, Mt. Velebit, Mt. Biokovo, Morlachs, Morlachia, Vlachs, Vlach societies, Tri-border, Triplex Confinium, Dalmatia, Venetian Republic, Ottoman Empire, Hapsburg Monarchy, early Modern Age, livestock breeding, Transhumance, semi-nomadic pastoralism

*Soko gnizdo u timoru vije,
Jer u polju njemu misto nije.*
(narodna)

Uvod

Poznata uzrečica kaže da su planine kolijevka Morlaka. *Planina* i *Morlaci* dva su zaista nerazdvojna pojma koja su se u prošlosti toliko međusobno prožimala da se alegorijska konstatacija o “kolijevci” čini znanstveno sasvim opravdanom. Ekohistorijski problematizirati tu temu znači ispitati odnose prirodnih obilježja planine s povijesnim razvojem morlačkog fenomena, tj. analizirati interakciju prostornih i antropogenih struktura. Temeljno pitanje koje se stoga nameće u ovom “osvrtu” jest koliko su ekološki aspekti planine (tzv. “prostorne strukture”) utjecali na pojavu i razvoj *morlaštva* kao povijesnog entiteta, odnosno koliko su “antropogene strukture” oblikovale i obilježile prostor planina (dakako dinarskih), određujući ga kao osobit i prepoznatljiv antropogeografski i etnokulturni prostor. Drugim riječima, treba odgovoriti na pitanje bi li Dinarske planine bez Morlaka bile povijesne pustinje i bi li Morlaci bez planina uopće postojali.

Koristim pojam *Morlaci*, a ne *Vlasi*, ponajprije zato što u historiografskoj, ali i drugoj literaturi, taj termin ima izraženu regionalnu konotaciju, tj. budi jasne povijesne asocijacije na Dalmaciju i njezino stanovništvo u unutrašnjosti (u tzv. *Zagori*, koja inače ima uže geografsko određenje i povijesno nije istovjetna s dalmatinskim krajinama). Riječ je o talijanskom (mletačkom) terminu koji je postao povijesnom oznakom za one vlaške zajednice koje su živjele pod Venecijom ili su s njom dolazile u bliži kontakt. Pod *morlaštvo* moglo bi se podvesti specifično i distinktivno povijesno iskustvo stanovnika dalmatinske unutrašnjosti u odnosu na druge vlaške historijsko-geografske pripadnosti. Uostalom, morlaštvo kao osobit sociokulturni fenomen vremenski je najduže ostao prepoznatljiv upravo u povijesnom prostoru Mletačke Dalmacije.

Problemu odnosa čovjek (Morlaci) - priroda (planina) kao dijela jedinstvenog ekosustava ne bi trebalo pristupati deterministički (u tradiciji njemačke antropogeografske škole), pri čemu nimalo ne podcjenjujem iznimnu važnost prirodnih čimbenika na ljudsku zajednicu, kao što su reljef, klima, voda, tlo, vegetacija, životinjski svijet. Kauzalni lanac *okoliš - društveni odnosi - gospodarski sustavi - kulturni obrasci* najbolje možemo objasniti primjenom posibilističke koncepcije iz francuske škole humane geografije. Ona ne isključuje utjecaj prirode, ali ističe i čovjekovu samostalnost i inovativnost spram

njenog utjecaja.² Prema tome, sociokulturna obilježja “morlačkog podneblja” nastajala su u dinamičnoj interakciji prirodnih uvjetovanosti i ljudskih mogućnosti. Egzistencijalna borba natjerala je morlačkog čovjeka da vrednuje i koristi na različite načine sve što mu planinska sredina pruža. Drugim riječima, planina je upravljala životom Morlaka isto kao što su i Morlaci upravljali ekosustavom planine. Kroz stočarstvo (ispaša ovaca i nadasve koza) i sječu šume mijenjali su i preoblikovali planinski okoliš prilagođavajući ga svojim potrebama.

Percepcija planine

Riječ *planina* izvedena je od osnovnog morfema *plan* i sufiksa *-ina*. Tvorbenu osnovu čini zapravo oronim *plana*, kojim se označava zaravan u planini, planinski pašnjak općenito. Taj se oronim dovodi u vezu s lat. *planus* (ravan), što bi značilo da i plana i planina vjerojatno pripadaju onim pojmovima koji su etimološki vezani uz starobalkanski jezični stratum (vlaško-arbanaški) koji značajno obilježava oronimiju Dinarskog gorja. Planina bi tako išla u red leksičkih “balkanizama” kao što su riječi *brina*, *čuka*, *duman*, *grič*, *gudura*, *klisura*, *kom*, *krš*, *malovan*, *panos*, *peštera*, *rama*, *skrad*, *škrapa*, *špilja*, *timor*, *tjentište*, *varda* (valja podsjetiti da je i riječ *livada* balkanski grecizam, dok je izvorni slavenski termin za polje pod travom - *luka*).

U pučkom poimanju planina je poistovječena s pašnjakom, tj. s pašnjačkim zaravnima (izreka kaže: “gdje nema pašnjaka, nema planina i obratno”). Planina je počinjala tamo gdje je prestajala šuma a počinjali pašnjaci. Ona se stoga razlikovala od *gore* i *gvozda*, općeslavenskih oronima koji su označavali reljefna uzvišenja obrasla gustom šumom i na kojima nije bilo značajnije ispaše. U usmenoj narodnoj predaji ta se oprečna orografska predodžba prepoznaje u sintagmama *gora zelena* i *planina ravna*. Jedna je bogata šumom i raznolikim raslinjem, druga je otvorena i ogoljena zaravan (“gora gusta i planina pusta”). Pa ipak, semantička distinkcija *gore* i *planine* nije uvijek dosljedna i apsolutna. Jedan te isti masiv mogao je biti gorom u nižem podgorju i planinom u višem nadgorju (iznad

² Osnove prostorno orijentiranih sociokulturnih istraživanja postavio je u prvoj polovici 19. stoljeća francuski sociolog i ekonomist Frédéric Le Play. Iz trojstva elemenata koje je promatrao (prostor, gospodarstvo, društvo), Le Play je izvodio skupine struktura koje su određene socioekonomski i prostorno, te ih je sažimao u tzv. *modes de travail* kategorije. Le Play je tom koncepcijom dao značajne poticaje daljem razvoju geografske misli. Le Playova koncepcija i Darwinova teorija evolucije presudno su utjecali na misli njemačkog geografa Friedricha Ratzela, koji je 1882. izdao *Die Anthropogeographie* i njome položio znanstvene temelje “geodeterminističke antropologije”. Reakcija na Ratzelovo učenje o prirodnoj sredini i odnosu čovjek - priroda došla je početkom 20. stoljeća od francuskih geografa, posebice od Vidala de la Blachea, koji je 1922. svojim programatskim djelom *Principe de géographie humaine*, u kojem izlaže koncepciju geografskog posibilizma, utemeljio francusku školu “humane geografije”. Vidal je prihvatio Le Playove misli pa je prostornu egzistenciju stanovništva objašnjavao povezanošću njegovih životnih oblika s geografskim prostorom. Prema Vidalu, životne skupine (*genres de vie*) na različite se načine koriste prirodnom sredinom, kao što istovremeno u svom okolišu ostavljaju i odgovarajuće tragove svog načina života. Iste 1922. tiskano je jedno od temeljnih djela francuske “nove historije”, knjiga Luciena Febvrea *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, čime je bio otvoren prostor za novu ekohistorijsku disciplinu. (Ruppert, Karl. - Schaffer, Franz. - Maier, Jörg. - Paesler, Reinhard. *Socijalna geografija*. Zagreb, 1981:11-14.; Roksandić, Drago. “Predgovor” u: Blanc, André. *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije*. Zagreb, 2003:10-11.)

gornje granice šuma gdje počinju pašnjaci). To je "preklapanje" vjerojatno i dovelo do toga da s vremenom gora i planina postanu sinonimi. Inače u dinarskoj oronimiji i toponimiji češće nailazimo na goru nego na planinu. To je npr. slučaj s brojnim *Crnim gorama*,³ koje se redovito javljaju kao nazivi za neka od izrazitih stočarskih područja, dok se primjerice središnja stočarska planina hercegovačkih Rudina zove *Zelengora*.

Običajna definicija planine pretočena je i u srednjovjekovne pravne spomenike (*kud se ne ore niti kosi to je sve planina*, bilježe srpske vladarske hrisovulje iz 13. i 14. stoljeća). Doduše, u srpskim srednjovjekovnim pravnim izvorima pod *planinom* podrazumijevali su se pašnjaci na nadmorskoj visini većoj od 1000 metara, dok se pojam *ljetni pašnjak* odnosio na pašnjake od oko 700 do 1000 metara nadmorske visine.⁴ Tragove ove stare pravno-terminološke distinkcije nalazimo i na hrvatskom području. Cetinski vojvoda Tvrdoš Berislavić ("de Vlasni otoh de Citino") 1342. u svoje ime i u ime svojih nasljednika prodao je svom nećaku pet sela *sa svim planinama, dolinama, vodenicama, sjenokošama, pašnjacima* (ist. a.).⁵ Očito je da se tim nižim brdskim pašnjacima koristilo i zemljoradničko stanovništvo župe, kojemu je stočarstvo bilo važna ali dopunska gospodarska djelatnost. Pravno niveliranje brdsko-planinskih pastoralnih površina pod ustanovom *yaylak* uslijedilo je za vrijeme osmanske uprave. Zbilo se to u vrijeme 15. i 16. stoljeća, kada je transhumantni (seminomadski) oblik stočarstva potpuno prevladao i potisnuo ostale oblike agrarnog stočarstva, tj. u vrijeme ekspanzije vlašskog sociokulturnog modela.

Percepcija planine iz perspektive stanovnika grada i priobalja bitno se razlikovala od percepcije Morlaka kojima je planina bila habitat. Dionici drugog sociokulturnog (izvanplaninskog) miljea prema planinskom prostoru imali su veoma oprečna gledišta, koja su se kretala u rasponu od odioznosti do idelizacije. Prosječan čovjek iz gradske sredine, s obale ili nizije, planinu je doživljavao kao divlje, nepristupačno i neprijateljsko mjesto. Iz planine vrebaju svakojake opasnosti, ona je tajnovita, ali ponajprije ona je prirodna barijera koja razdvaja ljude, zajednice, krajeve i države. Na srednjovjekovnom Zapadu - prema Le Goffu - velika suprotnost nije postojala između grada i sela kao u antici (*urb - rus*), već se temeljni dualizam kultura-priroda izražavao putem suprotnosti između onoga što je sagrađeno, obrađeno i naseljeno (grad, zamak, selo) i onoga što je istinski divlje

³ Oronimom *Crna gora* obično su se označavale planine obrasle crnogoričnom zimzelenom šumom, a ponekad se tumači i kao osojni (tamniji) dio gore. To je čest toponim u Dinarskom gorju bilo da je riječ o planini ili o stočarskom području. Jedno takvo planinsko-stočarsko područje dalo je ime i cijeloj zemlji tj. državi: *Crna Gora* nekoć je bila stočarski predio na Lovčenu iznad Boke i Zetskog primorja u Katunskoj nahiji ("Gornjozetska planina"). Prvi put se spominje u dubrovačkim ispravama iz 1376. godine, a u srpsko-mletačkom ugovoru iz 1435. spominju se *catuni Cernagore*. Zahvaljujući političkom djelovanju zetskih dinasta Crnojevića, do kraja 15. stoljeća to će se ime proširiti na veći dio negdašnje Gornje Zete, koja će od tada biti poznata kao Crna Gora (u užem smislu) ili današnja tzv. Stara Crna Gora. Zanimljivo je da se to "preimenovanje" događa u vrijeme erozije srednjovjekovnog feudalnog društva i jačanja pastoralno-tribalnih struktura u tom prostoru. *Crna Gora* također je ime područja (knežina) u porječju Skrapeža u Užičkom kraju (zapadna Srbija). *Crna gora* je i planina u Hercegovini (1498 m n/m), planina u zapadnoj Bosni (Gola kosa, 1651 m n/m), također i *Crna planina* (2142 m/nm) u masivu Komovi (Crna Gora).

⁴ Blagojević 1966: 8-39

⁵ Iz protokola splitskog notara Johannesesa (Krekich. "Documenti per la storia de Spalato." u: *Atti e memorie*. Zara, vol 2/1927., 140-142.).

(more, šuma, planina).⁶ Izvjesne promjene u gledanju na planinu i njene stanovnike bile su ograničene samo na intelektualne i umjetničke krugove. Njihova idealizacija planine bila je odraz njihovih projekcija i čežnji. Hrvatski renesansni pjesnici kao što su Petar Zoranić (*Planine*) ili Juraj Baraković (*Vila slovinka*) u duhu arkadijske poezije dinarske planine opisuju kao idiličnu zemlju jednostavnih, poštenih i gostoljubivih pastira.⁷ U njihovim očima one nisu divlje i opasne, već su simboli prirodnog i naivnosretnog života, nisu partikularne, nego su simboli širih identiteta - *barvatstva*, *slovinstva*, *ilirstva*. Nešto umjerenija idealizacija planine i morlačkog svijeta kroz koncept "plemenitog divljaka" iskazana je i u prosvjetiteljskim strujanjima 18. stoljeća. Morlak je tada opisivao kao prirodni iskonski čovjek koji još uvijek nije iskvaren civilizacijom, već živi u skladu s neiskvarenim zakonima i moralom prirode. To je narod "prirodnog stanja" na periferiji Europe (Hacquet je smatrao da morlački način života više nalikuje azijskom nego europskom, često povlačeći paralele s Čerkezima), koji ima svojih vrlina i svojih mana i koji bi, u cjelini uzevši, mogao biti uzorom posrnujoj civilizaciji. Putopisi, rasprave i polemike stvorile su u drugoj polovini 18. stoljeća od Morlaka hit-temu u europskim intelektualnim krugovima i književnosti poznatu kao *morlakizam*. Važnu ulogu u toj europskoj promociji Morlaka i dinarskih planina imali su Alberto Fortis (*Viaggio in Dalmazia*, 1774.), Ivan Lovrić (*Osservazioni*, 1776.), Justine Wynne grofica Rosenbert-Orsini (*Les Morlaques*, 1788.), Julije Bajamonti (*Il Morlachismo d'Omero*, 1797.), dok je Hacquetovo važno dijelo *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven* iz 1802 -1805. dugo ostalo nepoznato široj publici.

Percepcija planine u Morlaka daleko je uravnoteženija i racionalnija. Planina je njegov dom, zaklonište i utočište, ona ga je kroz povijest hranila i branila. Dobro poznaje svaki njezin dio, poznaje i njenu "dvostruku ćud", dobru i lošu. Životno iskustvo naučilo ga je da planina daje ali i uzima, ona je i svetinja i prokletinja. U dinarskoj toponimiji ima mnoštvo lokaliteta sa značenjem *svet*, ali možda je još više onih koji opisuju oporu svakodnevicu, kao što su npr. *čemerno*, *jadikovac*, *prokletija*.⁸

Planine u Dalmaciji

Planine u Dalmaciji pripadaju širem sustavu dinarskih planina kako po svojoj građi tako i po osnovnom smjeru pružanja jugoistok-sjeverozapad. Prema prirodnom i povijesnom značaju

⁶ Le Goff 1993: 87

⁷ Velebit i Dinara planine su na koje Zoranić "putuje" i prema kojima naziva svoje djelo. Knjiga je dovršena 1536. i predstavlja prvi roman pisan na hrvatskom jeziku. *Vila Slovinka* prvi put je tiskana 1614., a ideju o vili kao sugovornici u osnovnoj koncepciji Baraković je preuzeo od Zoranića.

⁸ "Prokletija" je dala ime i najvišoj planini u Dinarskom gorju - Prokletijama (Jezerca, 2693 m/nm). Tu veliku planinu u srednjem su vijeku okruživale slavenske (srpske) župe Donje Zete, Hvosna, Altina i Pilota, a na njoj su obitavali brojni vlaški i arbanaški katuni. Dečanska hrisovulja iz 1330. godine pruža o njima obilje podataka.

ističu se tri planine: *Velebit*, *Dinara* i *Biokovo*.⁹ Planine su to čije je značenje u stvarnoj i simboličnoj geografiji nadmašilo lokalne okvire i poprimilo šire regionalne konotacije. Planina Dinara dala je ime cijelom planinskom sustavu u zaleđu istočnojadranske obale (od Julijskih Alpa do Kosovsko-metohijske zavale), a potom i cijeloj jednoj etnokulturnoj zoni i bioantropološkoj grupaciji. Po simboličkoj snazi Velebit ništa manje ne zaostaje za Dinarom, dapače. Kao ni jedna druga planina u očima Drugih, Velebit i Morlaci povezani su u jedno. Mlečani su je zvali “Morlačka planina” (*Montagna della Morlacca*, *Monti Morlacchi*), dajući tako asocijativno ime za jedan nepristupačan i nepokoran prostor i narod. Velebit je kasnije zadobio posebno mjesto u nacionalno-integracijskom imaginariju koje je poprimilo gotovo mitske razmjere (“hrvatski ili ilirski Olimp”). Ilirac Dragutin Seljan u svom “Zemljopisu pokrajina Ilirskih” iz 1843. naziva ga *glavnim stanom dinarskih planinah*.¹⁰ Biokovo je pak u različitim kontekstima podjednako i “srednjodalmatinska” i “zapadnohercegovačka” planina.

Imena tih planina vrlo su stara, porijeklo vuku iz ilirskog (možda i predilirskog?) razdoblja.¹¹ Tri istaknuta antička oronima na prostoru Ilirika odnose se upravo na sljedeće planine: *Mons Bebio* (Velebit), *Mons Ardio* (Dinara) i *Mons Albanus* (Biokovo). *Bebio* je planina koja je razdvajala japodsko i liburnsko područje, a antički geografi uključivali su je u Alpe, zbog čega se ponekad naziva i *Bebijskim Alpama*. Ime Velebit vjerojatno je nastalo asimilacijom te antičke riječi, premda postoji i “slavenska teorija”

⁹ Od ostalih planina u Dalmaciji značajem se ističu još Mosor, Svilaja, Promina, Orlovica, Kozjak (kaštelanski i vrlički), Rilić te nisko položeni Orljak, Moseć, Boraja, Vilaja i Opor. Od svih planina u Dalmaciji može se reći da je Mosor najmanje povezan s morlačkom tradicijom. To je primorska planina koja u pastoralnoj geografiji Morlaka nikada nije imala značajniju ulogu niti se na njoj značajnije razvila tradicija stočarske transhumance. *Cetinski Vlasi* su u 14. i 15. stoljeću imali zimske pašnjake u sjevernom podnožju Mosora (Kotlenice, Krušvar, Dugopolje), ali njihova stada ljeti nisu izdizana na planinu. Od 1672. naseljeni Morlaci na kliškom području koristili su se samo zapadnim dijelom Mosora do međe s Poljičanima (od Kliške kose do Ljubljanskog prijevoja). Jednako tako morlački stočari iz zaleđa nikada se nisu u većem broju spuštali u solinsko i splitsko polje na zimsku ispašu. Razlozi tome dijelom su prirodno-geografske naravi: duboki kanjon rijeke Cetine koji optočuje Mosor sa sjeveroistoka i istoka otežava pristup planini iz tih pravaca. Blizina pašnjaka izdašnjih planina Dinare i Biokova također je utjecala na slabiju orijentiranost Morlaka prema Mosoru. Međutim, možda najvažniji razlog bio je u činjenici da su na širem splitskom području postojale razvijene agrarne zajednice koje nisu trpjele prisutnost stočara. Veći dio planine Mosor nalazio se u granicama seoske samoupravne oblasti Poljica (tzv. “Gornja Poljica”), agrarne komune koja je od najranijeg vremena sprečavala Morlacima ne samo spuštanje (zdig) prema moru, već i sam pristup planini. Članak 25. Poljičkog statuta iz 15. stoljeća zabranjivao je Vlasima trajno zadržavanje na tom prostoru, a Vlah u pravnom smislu nije mogao postati Poljičaninom. Dopusšteno je bilo samo njihovo unajmljivanje za pastire domaćih stada (organizacija bravara). Povijesni izvori zabilježili su više sukoba Morlaka i Poljičana koji su se vodili zbog prava korištenja pašnjaka na Mosoru. Riječ je o sjevernom hrptu planine gdje je vegetacija bila oskudna i gdje su tek na visini od preko 800 m postojali povoljni uvjeti za ispašu. Jedan od najranije dokumentiranih jest onaj iz 1375./76. kada je pet morlačkih katuna iz Cetine upalo na posjed Poljičana. Spor je bio brzo riješen u korist Poljičana, što je natjeralo Cetinske Vlahe da promijene pravce svojih stočarskih kretanja u potrazi za pašnjacima. (Ančić 1987:73-74) Sporova između Poljičana i morlačkog stanovništva iz zaleđa bilo je sve do u 18. stoljeće, i to ne samo zbog pašnjaka, već i zbog zemljišnih čestica, kao npr. 1718. kada su “...Vlasi pognojili zemle dolačke i posijali godišća dva”. (usp. Mišerda, M. *Spomenici Gornjih Poljica*. (šapirografirano), Split, 1981:246.)

¹⁰ Seljan 2005: 92

¹¹ Već je Petar Skok ustvrdio da imena gora na srpsko-hrvatskoj teritoriji spadaju djelomice u najveće zagonetke cijele naše toponomastike. (Skok, Petar. “Studije iz ilirske toponomastike”. u: *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*. Knj. I, Beograd 1923: 14)

koja ga tumači kao dvosložnicu od *veli* (velik) i *bit* (strsl. byt, stan, stanište).¹² Prema Ivanu Lučiću, planina *Ardio* ili *Ardium* dobila je ime po ilirskom narodu *Ardijejcima*, a predstavlja suvremenu Dinaru.¹³ Planinu su tako mogli nazvati i rimski osvajači prema lat. *arduum* - strmo mjesto, strmina, *arduus* - strmo, visoko, bregovito (u prenesenom značenju teškoća, mučnina) ili pak *ardor* - žega vrućina, pripeka. To je možda i razlog zašto u Dinarskom gorju postoji više Dinara (kninska Dinara, omiška Dinara, Dinara na Kozari itd.). Biokovo je nastalo skraćivanjem od *Bilkovo brdo*, *Bilkova planina* (hipokoristik *Bělko*), što je prijevod od latinskog *Albanus* (lat. albus, *bijel*).¹⁴ Tim su se latinskim pojmom označavale bijele, snježne planine.¹⁵

Sve tri planine imale su ili imaju izražen granični karakter. Riječ je o geohistorijskim granicama, a u slučaju Velebita i Dinare i o izraženim klimatsko-vegetacijskim granicama (granica mediteranske i kontinentalne klime, golog i zelenog krša). Svaka od tih planina ima i svoja dva lica, dvije padine ili strane, dva sasvim suprotna asimetrična naličja: prisojnu i osojnu, strmu i blago nagnutu, ogoljenu i šumovitu, mediteransku i kontinentalnu. Sve su te planine u prošlosti bile okružene *krajinama* (Vojna krajina u Hrvatskoj, Bosanska krajina, Dalmatinske krajine, Krajina u današnjem Makarskom primorju), čijim su grebenima povlačene linije razgraničenja državnih tvorevina i društvenih sustava. Kao takve u ljudskoj svijesti mogle su se čvrsto konstruirati i konstituirati kao "prirodne i povijesne granice", čak i kao "granice civilizacija". Međutim, vidjet ćemo da su ove granice u morlačkom svijetu imale sasvim drugo značenje. U njihovu slučaju planine Velebit, Dinara i Biokovo daleko su od toga da budu samo čimbenik razdvajanja i izoliranja. Naprotiv, one su bile čimbenik spajanja, pravi kičmeni stup morlačkog svijeta.

Distinktivna prirodna obilježja i povijesni razvoj stvarali su kod stanovnika suprotnih podgorja razlike u percepciji, a potom i u nazivlju jednog te istog reljefnog uzvišenja. Dinara je u tom smislu ogledan primjer. Premda je geografska znanost promatra kao geomorfološku cjelinu (duga 84 km), tradicijski ondje je uvijek bilo barem 7 do 8 zasebnih planina. S dalmatinske strane nazivali su ih *Dinara* i *Kamešnica*, a s bosanske strane poznate su pod imenima *Troglav* i *Prolog planina*. Tu su još planine

¹² Zanimljivo je kako Petar Zoranić u svom romanu tumači ime planine Velebita (*Velebil ki sada Velebić zove se*). U romanu iznosi priču (možda je preuzeta iz pučke predaje, a možda je samo riječ o "humanističkoj inspiraciji" autora jer priča uvelike podsjeća na antički mit o Prometeju) o mladiću po imenu *Velevij* (onaj koji *vele vidi*, stoga i *vele zna*), a kojeg je priroda obdarila velikim umom i znatiželjom. Taj se mladić nastanio na vrhu planine jer je vidio da je to prikladno mjesto za promatranje zvijezda i stjecanje novih znanja. Okolni narod prozvao je planinu po njegovu imenu *Velevij*. Promatrao je, tako mladić nebo i neprekidno žudio da sazna što više, pa čak i one stvari koje nisu dane ljudima da ih znaju, zbog čega ga *svemogi Stvor* za kaznu udari gromom, nakon čega nastade žestoka oluja, snijeg je pao i čitavu planinu zabijelio. Nakon toga narod je prozvao planinu *Velebil* (veoma bijel), od čega poslije postade naziv *Velebić*. (Zoranić 1988: 182-185)

¹³ Lučić 1986: 179

¹⁴ Arelić 1989: 519. U pisanim izvorima ime planine Biokova prvi put se spominje u ispravi bosanskog kralja Tvrtka I. iz 1382. Isprava nije sačuvana u originalu već je do nas došla u talijanskom prijevodu, u kojem oblik imena glasi Biokovo ("a Biocovo", "in cima di Biocovo"). Dinić, M. *Srpske zemlje u srednjem veku*. Beograd, 1978: 221

¹⁵ U Dinarskom gorju imena nekih od najznačajnijih planina nastala su upravo iz te etimološke osnove (uz "ikavsko" *Biokovo*, tu su još hercegovačka *Bjelašnica* i dvije *Bjelasnice* - trebinjska i gatačka, potom opjevana *Bjelasica* u crnogorskoj oblasti Vasojevića te konačno *Bjelolasica*, najviša planina u masivu Velike Kapele). Ivan Lučić je inače u antičkom Albanusu vidio suvremenu Veliku i Malu Kapelu.

Gnjat i Veliki bat te Plješivica, katkad zvana i Kninskom. Poseban dinarski masiv predstavlja pak Ujilica ili Ilica (*mons Ilicza*) sjeverozapadno od prijevoja Derale, koju dalmatinski providur Jacobo Foscari 1572. naziva *Strmica ili Strmiščica planina*.¹⁶ Dinara je sve do 19. stoljeća bila naziv za tek jedan od planinskih vrhova i to ne najviši (Troglav ju nadvisuje). Morlaci su pod planinom Dinarom podrazumijevali prostor tj. skup planinskih pašnjaka između Uniške i Mračajske previje.¹⁷ I u kartografskim krugovima ranoga novog vijeka Dinara je dugo bila predstavljena samo kao planinski vrh.¹⁸ Slične prostorne opise Dinare nalazimo i u izvješćima mletačkih rektora u Dalmaciji. Tako već spomenuti providur Jacobo Foscari u opisu Kliškog sandžaka iz 1572. planinu Dinaru proteže do *Risovca (Hersovaz* na onodobnim kartama), kojemu na zapadu leži Strmica ili Strmiščica planina, dok na istoku prolaz zvan *Živušća* razdvaja Dinaru od Gnjata.¹⁹

Slično "pluralno" nazivlje zatičemo i na čuvenoj *Tromeđi* (tzv. "drugi" Triplex Confinium od 1718. do 1797.), gdje dalmatinsku *Kučinu kosu* s ličke strane nazivaju *Poštak- planinom* prema nekadašnjoj austrijskoj graničnoj stražarnici koju je narod nazivao *poštom* (inače cijela regija bogata je raznim *Stražbenicama, Čardacima, Karaulama, Vardištima* i sl.). Na bosanskoj strani planina je poznata po predjelu *Crni potoci*, poprištu brojnih okršaja, naročito tijekom rata 1737.-1739. i bosanske "eškije" 1875.-1878.²⁰

Kako se različita opažanja mogu odraziti na ime jedne te iste planine pokazuje i primjer planine Biokova ili Biokove. Inačicu srednjeg roda (*Biokovo*) koristili su

¹⁶ *Strmica ili Strmiščica planina proteže se do rijeke Butišnice, koja se može pregaziti, a na brdu Strmiščici iznad rijeke Butišnice ima mala ne baš jaka kula. To je težak i naporan prolaz, koji se može lako zatvoriti.* (Grgić 1956: 257-261)

¹⁷ U tom prostoru nalazilo se desetak najvećih i najbogatijih pašnjaka na Dinari: Brezovac, Duler, Samar, Risovac, Radi dô, Sjedinovac, Arapovac, Ruja, Uniški doci. (Marković 1989: 76-85)

¹⁸ O položaju Dinare u europskoj kartografiji ranoga novog vijeka bit će još govora. Ta je tema problematizirana u: Roksandić 2003: 53-71

¹⁹ Grgić 1956: 257-261

²⁰ Poštak ili Kučina kosa planinski je masiv na Tromeđi, stiješnjen između južnog Velebita (Kom) i sjeverozapadne Dinare (Ujilica) od kojih je odijeljen dolinama Zrmanje odnosno Butišnice. Morfotektonski je produžetak jugoistočnog vijenca Plješevice s najvišim Bijelim vrhom (1446 m n/m). Karlovačkim mirom iz 1699. godine na Poštak planini razgraničene su Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo. Granična crta (u osmanskim izvorima označena kao "granica prema Hrvatskoj") pružala se grebenom planine, od vrha Kupirova brda do vrha Poštaka, a odatle se spuštala do Vilinog klanca i potom preko Crnog vrha, Žujinog polja, Čupkovića kite i zaseoka Pašići vodila do Otonskog bila (danas Crkveno brdo) te se uspinjala Debelim brdom do vrha Medvjedak, gdje su povjerenici za razgraničenje zajednički utvrdili da to mjesto predstavlja stvarnu tromeđu (*Triplex Confinium*) između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. (Kovačević 1973: 64-151) Ta je granična linija vrijedila nepunih dvadeset godina. Požarevačkim mirom 1718. Poštak-planina postala je i pravom tromeđom, jer su tada povjerenici za razgraničenje odlučili da na predjelu kasnije poznatom kao *Raštela* bude stjecište granica njihovih triju država. Mletačka Republika stekla je tada teritorij bivših osmanskih nahija Plavno i Strmica, pomaknuvši granicu na vrhove Derale i Ujilice (Dinare), odnosno Poštaka ili Kučine kose. Međutim, improvizirana granica prema Habsburškoj Monarhiji (Austriji) bit će konačno fiksirana tek 1792., pet godina prije propasti Mletačke Republike. Poštak-planina postala je tako u 18. stoljeću međom triju imperija i pripadajućih im vojnokrajiskih sustava (s mletačke strane *serdarija Plavno, s habsburške kapetanija Zvonigrad, od 1746. kumpanija Zrmanja, a s osmanske kapetanija Stara Ostrovica*). Karakter trograničja planina nije izgubila ni nakon mira u Svištovu 1791, tj. nakon prosinca 1795. kada je tzv. "Dubičkom konvencijom" konačno utvrđena nova demarkacijska linija. Premda je Osmansko Carstvo tada izgubilo teritorij u gornjoj dolini Une, uključujući i područje s desne obale Butišnice u njenom gornjem toku (Kaldma, Tiškovac, Drenovac), Osmanskoj Carevini ostavljen je uski teritorijalni pojas duž Crnih potoka od izvora do ušća u Butišnicu kod Drenovca. Tako je planina ostala tromeđom sve do Berlinskog kongresa 1878. godine.

stanovnici Vrgoračke krajine i Poljica koji žive istočno i zapadno od planine i gledaju je “s boka”. Inačicu ženskog roda (*Biokova*) koriste stanovnici Zabiokovske župe, tj. Imotske krajine te Makarskog primorja, prostora koji su simetrični sa smjerom pružanja planine.²¹

Ime Velebita začudno je postojano. Začudno s obzirom na njegovu dužinu (145 km) i izrazite kontraste tla, klime i vegetacije između primorske i ličke padine. Mala razlika postoji jedino u pojavi čakavske (“bodulske”) inačice *Velebić*, koja u štokavskom (morlačkom) uhu zvuči kao deminutiv. Radi se o starijem obliku imena koji je ušao i u hrvatsku književnost (Zoranićeve *Planine*) i u ranonovovjekovnu kartografiju (*Velebich*, *Velebik*). I u osmanskim se izvorima planina pojavljuje pod tim starijim imenom. Tako se primjerice u naredbi sultana Sulejmana Veličanstvenog iz 1559., upućenoj skradinskom kadiji, odobrava sječa šume na planini *Velebić*, a uz nju se u istom pismu spominju još i susjedni oronimi *Podgorje* i *Mokra gora*.²² Dvojnost nazivlja u slučaju Velebita postoji jedino na najsjevernijem rubu te najduže dinarske planine, ali taj prostor izlazi iz tematskog okvira ovog rada (riječ je o *Senjskom bilu* ili *Senjskoj planini*, koju neki isključuju iz velebitskog masiva, dok je drugi smatraju sastavnim dijelom Velebita koji se pruža do Vratnika). Velebit je ipak imao i svoje drugo ime - *Morlačka planina*. Iako porijeklom mletački termin i oronim, postao je općeprihvaćen u svim europskim kartografskim školama i tradicijama tijekom gotovo tri stoljeća.²³ Tek na mletačkim zemljovidima iz 18. stoljeća ravnopravno se koriste pojmovi *Velebich* i *Montagna della Morlacca* (Velebić često stoji i kao oznaka uz vrh Svetog brda, *M. Santo d`Velebich*).²⁴ Za mletačkog promatrača *Monti Morlacchi* bio je ne samo geografski nego i kulturno označen pojam, sinonim za nešto divlje, surovo i barbarsko. Mletački humanist Paladije Fusko tako u svom opisu obale Ilirika iz 1508. za Velebit kaže da je to visoka, krševita i besputna planina čiji stanovnici Morlaci *liče više na zvjerad nego na ljude, hrane se mlijekom i sirom i krijući se uz putove napadaju i pljačkaju strane putnike*, te dodaje da *na koncu konca, smatraju vrhunskom slavom živjeti od plijena*.²⁵ U relaciji iz 1599. generalni providur Niccolo Donado opisuje Velebit kao strm, krševitu, bezvodnu i ogoljelu planinu (*una ardisima montagna della Morlacca senza acqua, senza terra, et il d`intorno per qualche miglo senza legna*), to je zloglasno utočište Morlaka i uskoka, a surovim planinskim vjetrovima kao da ne upravlja priroda već *negromantia*.²⁶ Dok je *Morlaccha* postala oznakom za planinu (oronim), *Morlakia* je to postala za pokrajinu (horonim) čiji se prostorni obujam mijenjao, a uglavnom se odnosio na prostor velebitskog podgorja između Senja

²¹ Arelić 1989: 513

²² Pedani, Maria Pia. *I documenti turchi dell'Archivio di Stato di Venezia*. 1994., 189.

²³ Fürst Bjeliš 1999-2000: 352

²⁴ Npr. na zemljovidu Pietra Santinija *Nouvelle Carte de la Partie Occidentale de Dalmatie*, Venecija 1780. ili na zemljovidu Lodovica Furlanetta *Nuova Carta Topografica della Provinzia di Dalmazia*, Venecija 1787.

²⁵ Fusko 1991: 91

²⁶ CRV V/1966: 281

i Obrovca.²⁷ U 16. i 17. stoljeću to je najvećim dijelom “ničija zemlja” na osmanskom i habsburškom krajištu, a poslije 1699. Morlakija je podijeljena između habsburške Vojne Hrvatske i Mletačke Dalmacije (*Morlaccia Veneta*). S prestankom mletačke vlasti ti su nazivi nestali, jer morlačko ime nikada nije prihvaćeno u samom narodu.

Morlaci i planinske socijalne strukture

Planina kao razmeđe i planina kao mjesto susreta dva su temeljna pristupa kad je riječ o planini kao socijalnom prostoru. Planina je zaista i jedno i drugo jer, kao i svaki drugi fenomen granice (prirodne ili antropogene), i planina ima svoje momente isključivanja i uključivanja, divergencije i konvergencije, ovisno o povijesnim i drugim kontekstima.²⁸ Planinska područja kao zone razdvajanja, partikularizama i discentričnosti odrazile su se u sociohistorijskim procesima fragmentacije i izolacije. Periferno i izolacijsko obilježje (planina kao refugij poraženih i marginaliziranih) bilo je pogodno za konsolidaciju starobalkanskih struktura i omogućilo je konstituiranje morlačkog (vlaškog) povijesnog fenomena u ranome srednjem vijeku. Međutim, razjedinjujući i disperzirajući karakter planinskog reljefa onemogućio je srednjovjekovnim dinarskim *valabiamama* da se razviju u političke entitete i u konačnici očuvaju svoj romanski (“ćićki”) etnojezični identitet.²⁹ Znači, jedna te ista prirodna okolina imala je sasvim različito značenje u različitim povijesnim kontekstima. Rani novi vijek s imperijalnim i konfesionalnim srazovima još više je poticao socijalne i mentalne razdiobe u dinarskom prostoru, ali je omogućio i širenje “morlačke paradigme” u nove prostore i zajednice.³⁰

Izdužen u više planinskih nizova s izrazito razvijenim kraškim reljefom, Dinarsko je gorje oduvijek predstavljalo veliku prepreku prometnom povezivanju jadranskog primorja i nizinskih dijelova na sjeveru. Otežana komunikacija bila je glavnim razlogom sporog i mučnog prodiranja civilizacijskih tekovina u dinarske planine, kao i nemogućnosti državnih i crkvenih autoriteta da uspostave puni nadzor nad tim prostorom. U zabačenim i nepristupačnim planinskim područjima dosezi romanizacije u antici bili su vrlo skromni, kao što je i integracija u medijevalna društva bila nepotpuna. Tijekom ranog novog vijeka socijalni

²⁷ Ranonovovjekovna kartografija označuje Morlakiju kao regiju jednakog ranga kao što su npr. Istra ili Hercegovina. (Fürst Bjeliš 1999-2000: 351)

²⁸ O fenomenu granica i regija hrvatske povijesti ranoga novog vijeka u mikrohistorijskim i makrohistorijskim kontekstima pogledati u: Roksandić 2003: 5-50

²⁹ Velika većina dinarskih Vlaha do sredine 15. stoljeća potpuno se jezično asimilirala tj. slavizirala. Do početka 17. stoljeća nestale su i posljednje raspršene morlačke dvojezične enklave osim onih u Istri (Ćićarija). Intenzivna jezična asimilacija bila je usko povezana s društvenopovijesnim procesima, ponajprije u prostoru humske zemlje tj. Hercegovine kao “najvlaškije zemlje”, te je na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće urodila pojavom novoštokavskog narječja. To će se narječje - u dvije svoje varijacije (lijekavsko i ikavsko) - u sklopu ranonovovjekovnih vlaških seoba od 16. do 18. st. proširiti u cijelom dinarskom području, a i šire. U područjima interdijalektalnog kontakta (npr. u Hrvatskoj i Slavoniji), “vlaški jezik” postat će sinonimom za novoštokavštinu.

³⁰ Ti povijesni fenomeni još uvijek nisu dovoljno istraženi. Npr. još nije dovoljno poznato koje su sve zajednice pod osmanskim okriljem uključivane u vlaški društveni red (filuridžijska raja). Istraživački nije još dovoljno vrednovano ni pitanje kako se model morlačke (“balkanske”, “zapadnobalkanske”) proširene obitelji proširio na druga seoska društva (naročito nakon 1700.) i koje su sve strukturalne sličnosti i razlike između raznih tipova proširenih obitelji ili “zadruga”. Posebno je intrigantno pitanje uloge morlačkih zajednica u artikulacijama ranonovovjekovnih etnokulturnih identiteta, što je također slabo istraživano.

krajolik dinarskih prostora doživio je najveće preobrazbe, ali su se kulturni obrasci pokazali iznimno otpornima (mentaliteti se najteže mijenjaju, rekao bi Braudel). Slabost političkog autoriteta države pogodovala je nastanku i održavanju imobilnih i arhaičnih socijalnih struktura, modela koji su nastajali i opstajali u uvjetima izolacije i upućenosti na sebe. Zbog toga sociopastoralne strukture na prostoru Dinarskog gorja imaju dug kontinuitet postojanja. Stočarska transhumanca, biosocijalni modeli organizacije ili pojedini antropološki obrasci poput arhaičnog polifonog pjevanja dinarskih stočara (tzv. ojkalice, rere, gange) starodrevnog su porijekla te se u dugim povijesnim trajanjima iskazuju u raznim interpretacijama ("slojevima") - prehistorijskim, ilirskim, vlaško-arbanaškim, "dinarskim". U stanovitom smislu dinarske planine jesu socioetnički izolati, prostori "zakašnjele povijesti" i "tvrdokorne tradicije", ali opet daleko od toga da bismo njihove stanovnike proglasili "narodom prostora" koji ne poznaje dinamiku promjena.

Nedostupnost znači i samostalnost. Autoritet državnih vlasti bio je daleko, zbog čega se unutar planinskih socijalnih struktura rađao svijet autonomija i sloboda, fenomen koji je Braudel nazvao *gorštačkom slobodom*.³¹ Dakako riječ "sloboda" ovdje ima premoderno značenje u smislu povlastica i pravnofiskalnog imuniteta. Generalni providur Alesandro Molin 1692. rabi pojam *libertinaggio* (razuzdanost) opisujući poredak morlačkih doseljenika u Dalmaciji (*...Htjeti od njih napraviti podložnike i uistinu ih ukrotiti kao podanike, prerano je i nezgodno, jer su još uvijek više zadabnuti razuzdanošću nego slobodom*).³² Zanimljivo je da se riječ *sloboda* uopće ne pojavljuje u komunikacijskom diskursu Morlaka, ne bilježi je epsko pjesništvo, javlja se tek sporadično od 18. stoljeća i to gotovo isključivo u crnogorskim pjesmama.³³ Gorštačka sloboda imala je svoje romantično i herojsko lice, ali i violentno i surovo naličje. Naime, državni poredak koji bi nametao stegu i pravna ograničenja u planini nije bio dovoljno djelotvoran, ali istodobno nije bilo ni djelotvorne pravne zaštite kako za ljude tako i za njihova stada. Stoga je gorštačka sloboda imala svoju cijenu u vidu veće nesigurnosti za život i imovinu, tj. permanentne egzistencijalne neizvjesnosti. *Krvna osveta* i *mali rat* za stoku i pašnjake (tzv. ekonomija pljačke) tipične su običajnopravne pojave planinskog socijalnog ambijenta u kojem su živjeli Morlaci.

U uvjetima nesigurnosti i ugrožene egzistencije - što je na planini uobičajena pojava - srodnički odnosi predstavljali su najpouzdaniji oblik socijalnog udruživanja. Srodnički odnosi predstavljali su tako "temelj i nadgradnju" morlačkog društva, funkcionirali su kao proizvodni i društvenopravni odnosi, kao svjetonazor koji se izražavao u mitovima, pjesmama i pričama, a nadasve u kultu predaka. U njima muškarci su nosili glavni teret u vođenju gospodarskih i općenito društvenih aktivnosti (zaštita kuće i stada), pa je ekološka adaptacija dovela do stvaranja snažne agnatske jezgre zasnovane na patrilinearnosti i patrilokalnosti. Njihova pastoralna organizacija bila je

³¹ Braudel 1997/ I: 35-37

³² Na drugom mjestu Molin kaže: *Morlacima se ne može upravljati, osim sa postupkom ravnom njihovom običaju, na način, da ono što izgleda zbrka i metež kod njih je ustvari pravilno, kao što stvarno pravilo na kopnu za njih bi bila zbrka*. Molin zbog toga preporučuje oprez prema Morlacima i njihovo postupno potčinjavanje autoritetu Serenissime. (Stanojević 1962: 141)

³³ Žanić 1998: 98

sklonija stvaranju složenih oblika domaćinstava (savez braće i njihovih obitelji) koja su omogućavala uvećavanje stada i sigurniju egzistenciju u siromašnom i konfliktnom okruženju.

Planina ipak nije bila samo područje konfliktnih odnosa i međuljudskih napetosti. Ona je imala i integrirajuću ulogu, bila je čimbenikom povezivanja i usklađivanja interesa pastoralnih zajednica.³⁴ Unutar istog ekosustava formirali su se identični i analogni socijalni modeli temeljeni na agnatsko-patrijarhalnim odnosima i pastoralnom privređivanju. Prostorni ambijent i način života tako su postali povezani. Unatoč povijesnim razdiobama i podvajanjima, po zajedničkoj sudbini svojih različitih djelova dinarski planinski prostor postao je zaokružena antropogeografska i sociokulturna cjelina.

Dihotomija planinskog prostora ogleda se i u konkretnom slučaju triju najvažnijih dalmatinskih planina: Velebita, Dinare i Biokova. Riječ je o planinama koje su bile i ostale planine raznolikih razmeđa - geopolitičkih i klimatsko-vegetacijskih. Sprečavale su širenje mediteranskih utjecaja u unutrašnjost, ali su jednako tako bile otvorene prema tom prostoru i s njim su intenzivno komunicirale. Velebit, Dinara, Biokovo te druge planine Dinarskog gorja nedvojbeno su mediteranske planine u kojima je, braudelovski rečeno, vjerojatno počeo prvi život istočnog Jadrana. Sav socijalni i gospodarski život Morlaka odvijao se između planine i obale, to je bila njihova virtualna domovina. Njihov način života povezivao je ta dva prostora koja su postala komplementarna kako u sociodemografskom tako i u ekonomskom smislu.³⁵ Pojedine morlačke zajednice koje su živjele na njihovu prijelazu, što približno odgovara granici "stare" i "nove" stečevine u Mletačkoj Dalmaciji, podjednako su se adaptirale objema socioekonomskim ambijetnima, postavši u stvarnom i u simboličnom smislu i *Morlacchi* i *Confinati* (mletački izraz iz 16. i 17. stoljeća za distriktualne seljake). Primjer za to su Morlaci na području Posedarja i Ražanca u zadarskom zaleđu, koji su se do 19. stoljeća profilirali kao zajednica transhumantnih stočara, pomoraca i ribara.³⁶ Slična maritimno-pastoralna socijalna retorta oblikovala se i u selima šibenskog i biogradskog primorja.

³⁴ U istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i Brdima (Malesija) planina je bila svojevrsni čimbenik socioekonomske integracije pojedinih plemenskih područja. Planine s najvećim i najboljim pašnjacima kod Kuča, Pipera, Bjelopavlića, Moračana, Rovčana i drugih bile su u kolektivnom posjedu plemena ("plemenska komunika"). Pojedina bratstva ili sela imala su svoja prava samo u okviru ovlaštenja koje im je davalo pleme kao cjelina. Tako je svako pleme imalo svoju planinu ili više planina. Početkom 19. stoljeća Banjani tako posjeduju Volujak, Pivljani Pivsku planinu, Drobnjaci Durmitor, Njeguši Lovćen, Krivošije Orijen, Bjelopavlići Štitovo, Piperi Lukavicu, Rovčani Maganik, Kuči Žijovo i Komove, Vasojevići Bjelasicu itd. O fenomenu planinskih komunika više pogledati u: **Čirić Bogetić**, Ljubinka. *Komunice u Crnoj Gori u XIX. i početkom XX. veka*. Titograd, 1966: 86-103.

³⁵ Dinarske su planine za istočnojadransku obalu oduvijek bile važno izvorište prirodnih resursa. Primjerice, bez šumskih i vodenih resursa planina u zaleđu, život dalmatinskih komuna nije se mogao ni zamisliti. Bez zimskih pašnjaka u priobalju i trgovačke razmjene pak egzistencija morlačkih zajednica također bi bila dovedena u pitanje.

³⁶ Izraženi primjer "maritimizacije" Morlaka nalazimo u Vinjercu kod Posedarja. Naime, kao jedina sigurna luka na jugozapadnoj obali Velebitskog kanala Vinjerac je bio uključen u pravce transhumantnih stočarskih kretanja iz Ravnih kotara prema središnjem Velebitu i obratno (stoka se prevozila u barkama na drugu, podvelebitsku obalu u Seline i Starigrad). Ta će činjenica utjecati na mnoge Vinjerčane da se sasvim okrenu moru i pomorstvu. (**Magaš**, Damir. *Vinjerac*. Zagreb-Zadar, 1999:176-177, 191-194)

Suprotno imobilnosti socijalnih struktura, Dinarsko gorje je u demografskom smislu izrazito dinamičan prostor. Tijekom povijesti to je područje neprekidnih migracija, metanastazičkih kretanja, nestalne naseljenosti, to je regija migranata, nomada i seminomada, zbjegova i kolonizacija. Povijest dinarskog prostora povijest je seoba ne samo naroda već i država. U nesigurnim povijesnim razdobljima dinarske su planine područja zbjega okolnog stanovništva. Fenomen *bijega u planinu*, bilo kao posljedica povlačenja pred osvajačima bilo socijalnog otpora, najdublja je činjenica morlačkog socijalnog života. Procesi masovnog povlačenja u planinske refugije označuju zapravo točke razdjelnice u povijesnoj periodizaciji. Po masovnim razmjerima i posljedicama u povijesti najvažnija su tri “zbjega”: početkom nove ere s osvajanjima Rimljana, u 6. i 7. stoljeću doseljavanjem Slavena i krajem 14. i u 15. stoljeću s prodorom Osmanlija. Posljednji bijeg bio je odlučujući za asimilacijsko-akulturacijski proces prožimanja starobalkanskih i južnoslavenskih struktura, iz kojih se i rodila dinarska sociokulturna paradigma (Vladimir Dvorniković etnokarakterologiju *dinarskih Jugoslavena* tumači sintagmom “pogorštačenih ravničara”).³⁷ Tada na povijesnu scenu stupaju *ranonovovjekovni Vlasi*, koji će u brojnim segmentima biti distinktivni svojim medijevalnim prethodnicima. U mirnim razdobljima migracijski pravci bili su obrnuti: polazili su s planina prema podnožju. Tada otporni i prodorni gorštaci naseljuju ostale krajeve, slijevaju se prema obali i niziji čineći - cvijićevski rečeno - “pravo etničko i socijalno pomlađivanje”. Razlozi seoba nisu samo povijesni već i prirodni. Raznovrsno ali oskudno bogatstvo planine brzo je dovodilo do agrarne prenapučenosti, stvarajući tako privid o planinskim područjima kao demografskim “košnicama”.³⁸

Planina i katun

Katun i *planina* središnji su pojmovi morlačkog habitata. Riječ je o sociotopima u kojima su nastali temeljni organizacijski oblici i strukture morlačkog pastoralnog i patrijarhalnog društva. Katun predstavlja osnovnu društvenu, gospodarsku i pravnu jedinicu morlačkih zajednica. Termin je starobalkanskog (ilirsko-tračkog) porijekla, a označava “šator”, “šatorište”, “logor pod šatorima”, što svjedoči o starosti te institucije i vremenu kada su morlački stočari živjeli izrazitim seminomadskim životom. Dugo vremena katun je bio pomično naselje

³⁷ Raspravljajući o “psihologiji panonskog i karsnog pejzaža” Dvorniković zaključuje: *Ogromna većina jugoslavenskog naroda gorštak je, i po pitomoj niziji, i po dolinama, i po većim varoškim naseljima koje u stvari predstavljaju tek embrione za prave gradove; sve sami gorštak od prve ili druge ruke, primaran ili već panonizovan. Gorštačko-nizinska oscilacija predstavlja onu najširu ritmičku shemu - u isto vreme i geografsku i istorisku! - u kojoj se kretao jugoslavenski narod kroz vekove i još danas se kreće. To vekovno geobiološko pulsiranje ima duboke veze s formiranjem jednog jedinstvenog narodnog karaktera, na geomorfološki tako raskidanoj i heterogenoj površi. I brdanski i panonski naš čovek samo su ritmički razmaci tog jednog istog geografsko-istoriskog pulsiranja; arza i teza njegove istoriske ritmike. Dizanje toga pulsa - gorštak, spuštanje - nizina. Geografska i etnobiološka celina Jugoslovena povoljna je; ona ima svoje radionice i trošionice snage, ali ima i svoje rezerve.* (Dvorniković 1939: 264-265)

³⁸ Ekohistoričari Mediterana poput J. R. McNeilla rabe pojam *carryng capacity* (kapacitet nosivosti) kojim objašnjavaju fenomen ekonomskog nazadovanja i depopulacije mediteranskih planinskih prostora. Prema tom mišljenju do depopulacije dolazi što zbog demografskog rasta koji premašuje prirodna bogatstva planinskih krajeva što zbog nebrige države za te prostore. (McNeill 1992: 4-6)

morlačkih stočara koje nije bilo vezano teritorijem već grupom. Pomični katuni imali su seminomadsko-bisesilnu strukturu koja proistječe iz stočarske transhumance. Riječ je o dualnom rezidencijalnom modusu - ljetnom na planini i zimskom u nizini - između kojih se odvijao društveni i gospodarski život Morlaka.³⁹

Katun, a potom i morlačko selo, temeljili su se na biosocijalnoj strukturi. Riječ je o agnatskoj skupini (ekvivalent bratstvu) povezanoj stvarnim, a ponekad i fiktivnim srodstvom. Katuni su prosječno brojali 30 do 50 domaćinstava, premda je bilo i glomaznih (preko 100) i sasvim malih katuna (ispod 20). Na čelu katuna i sela nalazili su se starješine koji su potjecali iz uglednih i bogatih obitelji, a njihova je funkcija bila nasljedna. Semantika morlačke glavarske terminologije jasno odražava povijesni razvoj morlačkog društva; u prvom razdoblju prevladavaju starobalkanski pojmovi *katunar*, *primičur*, *lagator*; u razvijenom i kasnom srednjem vijeku uz njih se javljaju slavenski pojmovi *čelnik*, *vojvoda*, *knez*, da bi se u osmanskom razdoblju pridružili još *harambaše*, *čebaje* i *serdari*, a mletački utjecaji dali su *alfiere*, *kavaljere*, *kapetane*, *kolonele*, *guvernadure*. Unutar morlačkih zajednica postojali su stoga jasno izgrađeni hijerarhijski odnosi i znatne statusne razlike. Pripadnici morlačkog starješinskog sloja po položaju su se *de facto* približavali statusu sitnog plemstva, a u pojedinim slučajevima to su nobilitacijom postali i *de jure*. Imali su ulogu medijatora, posredujući između vanjskog i morlačkog svijeta, što im je otvaralo pristup u vanjske elite, a prema unutra izgrađivali su svoju društvenu i gospodarsku moć. Pojedine morlačke starješine imale su istaknutu ulogu u povijesti srednjovjekovne Hrvatske (npr. vojvoda Butko Brančić, knez Viganj Dubravčić, vojvoda Pavao Kožulić).⁴⁰ U 17. stoljeću, tijekom mletačko-osmanskih ratova (Kandijski i Morejski rat), pojavljuju se novi predstavnici morlačke elite koji se stavljaju u službu Mletačke Republike. Ta je elita vodila morlačke zajednice u jednom prijelomnom i teškom vremenu, razdoblju ratova i seoba, stradanja i nadanja, zbog čega su stekli iznimno mjesto u pučkoj memoriji i epskoj tradiciji. Najistaknutije obitelji iz te morlačke društvene elite bili su: *Kneževići*, *Mitrovići-Jankovići*, *Nakići-Vojnovići*, *Nunkovići*, *Radnići*, *Sinobadi*, *Smiljanići*, *Vučkovići*, *Županovići*. Te ugledne glavarske obitelji imaju najveće zasluge za širenje mletačkog posjeda u istočnojadranskom zaleđu u drugoj polovini 17. stoljeća, kao i za priljev velikog broja novih podanika "pod krilo principovo". *Serenissima* im je uzvraćala nagradama i počastima, tj. nastojala ih je privilegijama i nobilitacijama čvrsto vezati uz sebe i svoje interese.⁴¹

³⁹ Prije sedentarizacije, planina (planinsko ljetište) bila je primarno, matično boravište morlačkih katuna, njihov "domaći atar" bez obzira na to što je možda formalnopravno pripadala vladaru, vlastelinu ili crkvi. Zimska rezidencija (nizinsko zimište) u župi ili distriktu bila je pak sekundarno, sezonsko boravište, smješteno u stranom i nerijetko neprijateljskom okruženju sela i grada.

⁴⁰ Pavao Kožulić (? - 1519.) poznat u izvorima i kao *vojvoda Kožul*, bio je starješina kraljevskih Vlaha u Hrvatskoj i zapovjednik kaštela Ostrovice, a 1500. postao je i drugim hrvatskim podbanom (banovac). Po njemu je prozvano *Kožulovo polje*, područje istočno od Benkovca (današnji Kožlovac) koje je oko 1527. bosanski sandžak-beg Gazi Husrev-beg dao uvakufiti.

⁴¹ Pored utjecajnog morlačkog nobilitata postojao je čitav niz po rangu nižih glavarskih obitelji (niži serdari i harambaše). Početkom 18. stoljeća bili su to: Bačići, Bakovići, Baljci, Bibići, Bijuci, Bilandžići, Bogdanovići, Buljani, Busovići, Cvitkovići, Cvjetinjanići, Čačići, Doturovići, Đekići, Đurići, Filipovići-Grčići, Grabovci, Jadrešići-Bogetići, Jadrijevići, Jurčevići, Jurići, Kalati, Kalinići, Kokorići, Kreskovići, Lovrići, Maretići, Marijanovići, Matkovići, Mihaljevići, Mikelići, Milanovići, Milaši, Miljkovići, Miljanići, Nanići, Nekići, Paukovići, Perajice, Perasovići, Perišići, Pirići, Pokrajci, Prološćići, Pušići, Radeljkovići, Radići, Radoši, Stazići, Simići, Sučići, Šoići, Tomaševići, Vejići, Vujanići, Vukčevići, Zoričići, Zorići, Žanci. Njima će se nakon 1718. pridružiti serdarske obitelji s imotskog područja: Bilici, Danilovići, Dučići, Gudeljci, Kadrijevići, Tomičići, Vučemilovići. Na zadarskom području ističu se još knezovi Posedarski i Bortolacci (Bortulačić), a na šibenskom Zavorovići (Zavoreo), koji nisu bili morlačkog podrijetla, već su ukazom mletačkih vlasti postavljeni za morlačke starješine.

Teritorijalizacija katuna (tj. sedentarizacija Morlaka) epohalni je proces koji stoji u kauzalnom odnosu s pojavama asimilacije i akulturacije (tj. slavizacije Morlaka). Teritorijalizacija je započela u vrijeme značajnijeg uključivanja morlačkih zajednica u mrežu feudalnih odnosa (obično pretvaranjem zimskih pašnjaka u selišta). U 15. stoljeću to je već uznapredovali proces. U *Zakonu Cetinskih Vlaha* iz 1436. spominju se vlaška sela, a nemali broj morlačkih katuna tada prelazi na mletački teritorij i stalno se nastanjuje unutar distrikata dalmatinskih gradova.⁴² Procesi teritorijalizacije-sedentarizacije uglavnom su dovršeni do 1600. u uvjetima osmanske vlasti. U defterima Kliškog i Krčkog (Ličkog) sandžaka iz 1574. i 1604. uočljiva je tendencija nestajanja *cemata* (katuna), a njihovu ulogu preuzima nova teritorijalna jedinica *karye* (selo).⁴³ Premda katun tada gubi socijalno značenje, a pojam se reducira na planinsko boravište, odnosno na skupinu pastirskih stanova u planini, u seosku organizaciju prenosi neka od svojih bitnih svojstava. U prvom redu disperzivnu strukturu naseljenosti te patrijarhalni poredak temeljen na specifičnom tipu proširene obitelji. Međutim, kad je riječ o “ozemljenju” katuna, valja upozoriti na činjenicu da je sedentarizacija u Morlaka rijetko kada bila potpuna i konačna. Morlaci naime nikada nisu bili ni klasični nomadi ni klasični seljaci. Ni nakon sedentarizacije mobilni karakter morlačkih zajednica nije doveden u pitanje, veza Morlaka s planinom nije prekinuta, kao što ni transhumantno stočarstvo nije nestalo. Prošireni karakter njihovih obitelji omogućio im je da podjelom rada primjenjuju *substancijalnu privredu* unutar koje je stočarstvo zadržalo primat, a zemljoradnja je imala dopunsku ulogu. Pokraj pojedinih katuna postojale su i skupine katuna, prave katunske aglomeracije nastale prirodnim procesom “cijepanja i razgranjivanja” ili pak različitim pravnostatusnim regulacijama. U 15. stoljeću na današnjem prostoru kontinentalne Dalmacije isticale su se zajednice Vlaha cetinskog komitata (*Vlašnji otok de Cetina* od 16 katuna), a na Velebitu zajednica kraljevskih Vlaha (*dobri Vlasi svete krune kraljevstva ugarskoga v Hrvatih* od 11 katuna). Tijekom osmanske kolonizacije 1520-ih i 1530-ih na današnjem području Dalmacije naseljavaju se također pojedine višekatunske ili “knežinske” formacije poput grupacije tzv. *Eflâkân-i Istrija* (“Vlasi Istrije”) i *Vlaha Uskoplja*, porijeklom inače iz istočne Hercegovine.⁴⁴ Unatoč ratnim

⁴² Tijekom 15. stoljeća najviše morlačkih katuna trajno se nastanjuje i “teritorijalizira” u selo na područjima novigradskog i šibenskog distrikta, i to obično na lokalitetima ranijih zimskih pašnjaka koje su držali pod zakupom. Taj demografski odljev Morlaka iz hrvatskog zaleđa u Mletačku Dalmaciju izazvao je nove napetosti u odnosima između mletačke vlasti i hrvatskog bana i plemstva, koji su ionako bili opterećeni geopolitičkim suprotnostima i graničnim sporovima. (npr. mletačke pretenzije prema strateški važnim hrvatskim utverdama Klisu, Skradinu, Ostrovici, Kličevici, Dračevcu, Obrovcu). (Šarić 2005: 73-80)

⁴³ Buzov 1992: 44

⁴⁴ Porijeklo osmanskih *Vlaha Istrije* iz prve polovine i sredine 16. stoljeća (u izvorima se mogu pratiti od 1527./28. do Ciparskog rata 1570.-1573.) nije još sasvim razjašnjeno. Jezgru te grupacije vjerojatno su činili nekadašnji hrvatski srednjovjekovni Vlasi koji su se 1527. nakon pada Obrovca, a na poziv osmanskih krajiških zapovjednika (Murat-beg Tardić) vratili u Podgorje i Pozramnje iz zbjega u Istri. Antroponimijska analiza međutim ukazuje na to da je među njima bilo i pripadnika istočnog kršćanstva, odnosno doseljenika iz Bosne, Hercegovine, pa možda i Srbije tj. Raške (npr. u defteru iz 1540. među Vlasima Istrije upisani su tako: *Todor sin Sladoja, Josif sin popa, Mitar sin Vladosava, Milobrad sin Olivira, Jovan sin Brajka, Đurde sin Radice, Olivir sin Vukosava* itd.). (Buzov 1990: 246-357) Riječ je o vrlo nestalnoj zajednici koja je višekratno mijenjala podaništva, osmanska, habsburška i mletačka, često se selila, krećući se u širokom prostoru od zadarskog zaleđa (*Contado, Banadego*), Podgorja i Like do Žumberka, Istre i Krasa. *Vlasi Uskoplja* zajednica je formirana početkom 16. stoljeća od vlaških skupina doseljavanih iz istočne Hercegovine (npr. iz oblasti Nikšića) na području osmanskog krajišta u Uskoplju. Poslije zauzimanja Knina 1522., osmanska ih vlast naseljava u njegovu širu okolicu (nahije Plavno i Kosovo). U defteru iz 1528-30. zabilježena su imena njihovih starješina: knez Herak i vojvoda Vuk, koji je možda istovjetan s vojvodom Vukom Popovićem, vodom vlaških prebjega na habsburško područje iz 1530. (Šarić 2005: 66-68)

sukobima i demografskim potresima, te dvije skupine osmanskih Vlaha zajedno će s ostalim tada naseljavanim vlaškim skupinama održati kontinuitet stočarskih kretanja oko Dinare i Velebita.

Razasuta ili disperzna naseljenost na planini normalna je pojava. Između katuna (stanova) bili su veliki međuprostori kako bi se stoka mogla slobodno kretati, bez bojazni da će ući na susjedni, tuđi pašnjak. Pastirske naseobine bile su smještene po manjim docima i kraškim uvalama, obično uz rubove pašnjaka na tzv. *plandištima* ili u zavjetrini pod nekom stijenom ("gredom"). Ovu disperznu i mobilnu strukturu naseljenosti Morlaci su s planina prenijeli u potplaninske župe. Tip razbijenih malih sela, tj. patronimičkih zaselaka odaje ustvari teritorijalizirani katun. Hacquet je smatrao da je "raštrkanost" morlačkih kuća razlog njihove velike suživljenosti s prirodom.⁴⁵ Suprotno njemu, Grgur Stratiko, zadarski odvjetnik i prosvijećeni plemić, u priručniku za vojne krajine u Dalmaciji iz 1783. nemilosrdno kritizira morlačku zaostalost i primitivizam, a o njihovim naseljima kaže sljedeće: *Sela čine nakupine najjadnijih koliba gorih od medvedjih jazbina, ponekad razasutih unaokolo na udaljenosti i po koju milju, te je prava besmislica smatrati ih selima. Divlji ljudi koji ih nastanjuju, skloni otmici, krađi, ubojstvu nikad neće biti u stanju podvrći se sređenoj upravi.*⁴⁶

Planina u gospodarskom životu Morlaka

Generalni providur Alvisio Mocenigo u izvješću iz 1763. o Morlacima konstatira: *ovaj narod izdržava se stokom i ne poznaje drugi rad osim oko stoke.*⁴⁷ Stočarstvo, a pogotovo uzgoj sitne stoke (ovce i koze), predstavljalo je glavno zanimanje Morlaka, njihovu temeljnu gospodarsku granu i osnovu egzistencije. Moć, ugled i bogatstvo u morlačkoj sredini uvijek se mjerilo veličinom stada. Planinski okoliš stajao je u izravnoj vezi s vrstama i oblicima stočarske proizvodnje, podjelom i organizacijom rada. Stočarstvo u Dalmaciji inače ima dugu tradiciju još od prehistorijskog doba. Strabon za zemlju Delmata kaže da je to *pašnjak za uzgoj i isbranu sitne stoke*, a i samo ime tog ilirskog plemena dovodi se u vezu s ovcom i ovčarstvom (Dalmacija bi tako u prenesenom smislu bila "zemlja ovčara").⁴⁸ U ekonomiji stočarstva postoji vertikalna stratifikacija proizvodnje. U planinskim i brdskim područjima s pašnjacima pretežno se uzgajaju ovce (u kraškim predjelima i ovce i koze), na brežuljkastim, ravničarskim i nizinskim područjima s livadama i pašnjacima uzgajaju se goveda, nizinska pak područja sa šumama pogodna su za proizvodnju svinja. Pašnjaci dinarskih planina, gdje je vegetacija oskudna i gdje dominiraju biljne asocijacije tvrdih trava, pogodniji su za uzgoj stoke sitnog zuba.⁴⁹

⁴⁵ Hacquet je međutim isticao i da običaj može postati druga priroda (*zweyten Natur*) koja određuje čovjeka više nego njegov prirodni okoliš, čime je na neki način anticipirao teze humane geografije. (Hacquet 1805: 9; Knezović 2003: 138; Pederin 1989: 19)

⁴⁶ Roksandić 2004: 167

⁴⁷ Stanojević 1987: 47

⁴⁸ Imamović 1984: 29

⁴⁹ Prirodoslovac (i botaničar) Balthazar Hacquet smatrao je da je trava na planinskim pašnjacima Velebita i Dinare više aromatska nego što je sočna. No zato je - primjećuje on - meso morlačke stoke utoliko ukusnije i hranjivije. (Hacquet 1805: 119)

Ovce su za razliku od goveda manje probirljive, iz biljne asocijacije mogu koristiti za pašu 60-80% različitih trava, dok govedo može samo 15-30%.⁵⁰ Ovce i naročito koze lakše podnose oskudnu ispašu i napor, a jednostavnije su i za uzgoj. To je i razlog zašto je kod Morlaka ovčarstvo i kozarstvo bilo daleko razvijenije od uzgoja goveda.⁵¹ Govedarstvo je doživljavalo dodatne udarce od velikih pomora stoke zbog bolesti, suše ili nebrige. Zbog tih je razloga broj goveda u Dalmaciji između 1771. i 1781. opao za 30%.⁵² Od svih tipova stočarstva svinjogojstvo je bilo najmanje zastupljeno.⁵³

Najrasprostranjeniji i najstariji tip ovce u dinarskim planinama i općenito na cijelom Balkanu je *pramenka* (poznata u Srbiji kao *relja*, u Rumunjskoj kao *tzurcana*, a u Grčkoj kao *valachian*). Riječ je o primitivnoj i veoma otpornoj rasi ovce (čvrsta i gruba konstitucija), stvorenoj u vrlo oskudnim i siromašnim uvjetima ishrane i njege. Ovca je to trojnih osobina (vuna, meso, mlijeko), ali slabo je proizvodna. Ipak, u pasivnim planinskim krajevima dala je određene ekonomske koristi, tj. bila je dovoljna za osnovne i oskudne potrebe morlačkih domaćinstava. Ta je ovca othranila brojne naraštaje dalmatinskih stočara. U različitim klimatskim i fenološkim zonama razvilo se nekoliko sojeva pramenke. U Dalmaciji to su *primorska pramenka* i pramenke s izrazito grubom vunom ("lička i kupreška ovca"). Ostale vrste primorskih ovaca ("paška i creska" ovca) nastale su tek u moderno doba ukrštanjem merina i pramenke.⁵⁴

⁵⁰ Mitić 1987: 33

⁵¹ Govedarstvo je u Morlaka bitno zaostajalo za uzgojem stoke sitnog zuba. Morlaci su uzgajali sitno govedo (tzv. *buša*) koje je također imalo skromne proizvodne kapacitete. Riječ je o autohtonoj pasmini ekstenzivnog, kratkonožnog goveda, grube konstitucije, niskog rasta i tjelesne mase od 150 do 300 kg. Volovi su držani za oranje i tegljenje, a bikovi za rasplod. Borba bikova postala je vrlo popularna morlačka razonoda na godišnjim sajmovima, dernecima i zborovima (tradicija "vlaške koride", čije se kulturno porijeklo također treba tražiti u antici, najduže se održala u selu Radošiću u trogirskoj Zagori. Kod vlaških stočara u Bosni i Hercegovini također se održala tradicija borbe bikova kao npr. na Zmijanju u Bosanskoj krajini). Od tovarne marve prevladavali su magarci i mazge. Popularni *tovari* bili su nezamjenjivi u prijenosu tereta i drugim agrarnim djelatnostima te su zauzeli posebno mjesto u gospodarskoj i kulturnoj svakodnevnici dalmatinskih Morlaka. Konja je bilo malo jer je njihov uzgoj bio skup i zahtjevan. Mletačke vlasti su u 18. stoljeću u više navrata bezuspješno pokušavale potaći Morlake na uzgoj konja. Konji su se uvozili iz Bosne i Like a posjedovale su ih uglavnom bogate glavarske obitelji. Riječ je bila o brdskim konjima maloga rasta, izdržljivih i skromnih zahtjeva, koji su služili uglavnom za nošenje tereta (na samaru) i jahanje. Konj je u epskoj kulturi Morlaka simbolizirao viteštvo, junaštvo, plemenitost i dostojanstvo, pa su i u morlačkoj usmenoj epici konjanici mogli biti samo kraljevi, banovi, vojvode, knezovi, serdari i istaknutije harambaše.

⁵² Peričić 1980: 66

⁵³ Krševito i ogoljelo tlo, nedostatak vode i šuma te velike vrućine nisu pogodovali znatnijem uzgoju svinja. Prema posljednjem mletačkom popisu (anagrafu) iz 1796. u cijeloj Dalmaciji broj svinja iznosio je 19.619 naspram 1.083.338 ovaca i koza i 79.936 goveda. (Ibid). Danas široko popularna delicija iz Dalmatinske zagore, soljen i na zraku sušen svinjski but, tzv. *pršut*, kod Morlaka je u 18. stoljeću još prava rijetkost, što na neki način potvrđuju Alberto Fortis, Ivan Lovrić i Dositej Obradović, koji ga u svojim opisima morlačkih jela uopće ne spominju. Za razliku od sušene ovčetine (tzv. *kaštradina*), izgleda da pršut ne pripada izvornim proizvodima morlačke gurmanske tradicije, već je vjerojatno usvojen kroz interkulturene dodire s drugim agrarnim društvima jadranskog pojasa. Petar Skok mišljenja je da je riječ pršut kao i ostale njene inačice od Krasa i Istre do Crne Gore i Albanije (*peršut*, *peršutak*, *paršut*, *pršuta*, *běrsut*) dalmato-romanski leksički ostatak nastao od lat. *perexsuctus* (sasvim isisan). Skok 1972/II: 643

⁵⁴ Mitić 1987: 134, 160-165. Braća Garanjin (Garagnin) iz Trogira, Ivan Luka i Dominik, inače članovi Kaštelanske akademije, koja je djelovala u fiziokratskom duhu, među prvima u Dalmaciji početkom 19. stoljeća uvoze padovansku ovcu i španjolsku merino-ovcu (tzv. "carsku rasu"), nastojeći oplemeniti sitnu rasu dalmatinske ovce. Ivan Luka je i autor dviju studija o ovcama napisanih tijekom 1812. i 1813.: *Sulle pecore in Dalmazia* i *Memoria sul modo di diffondere i Merini nella Dalmazia*, u kojima vladi Ilirskih pokrajina predlaže mjere za unapređenje ovčarstva u Dalmaciji. Više o tome u: Božić Bužančić 1995: 181-187.

Koze su se ponajviše uzgajale radi proizvodnje mlijeka i to u znatno manjim stadima u odnosu na ovce.⁵⁵ Najbrojnija pasmina koza bila je autohtona *balkanska koza* koja se u stručnoj literaturi danas naziva i "hrvatskom šarenom kozom".⁵⁶ Riječ je o izdržljivoj, prilagodljivoj, skromnoj i pokretljivoj pasmini koja je nastala na krševitim, škrtim i nepristupačnim terenima dinarskih planina.⁵⁷ Uzgoj koza bio je jednostavan i jeftin, a korist od njih u svakodnevnom životu Morlaka bila je velika.⁵⁸ Koze su idealne za planinsko stočarstvo jer su jako prilagodljive na različite klimatske i hranidbene uvjete te mogu dobro iskoristiti specifičnu vegetaciju na različitim terenima i nadmorskim visinama. Pašni sustav kozarenja (travnjaci i šumski brst) zahtijeva velike površine pašnjaka, pa se kozarstvo razvijalo usporedo s ovčarstvom u okvirima stočarske transhumance.⁵⁹ Mletačke vlasti smatrale su kozu velikom šumskom štetočinom, te je tijekom 18. stoljeća bilo više pokušaja da se ograniči ili potpuno zabrani njen uzgoj. Najpoznatiji je slučaj iz 1760. kada je magistrat za šume zabranio držanje koza u Dalmaciji. Međutim nakraju se ipak shvatilo da koze čine bitni dio državnih prihoda pa je 1786. zabrana opozvana. Epidemije gladi koje su harale u Dalmaciji naročito tijekom 1770-ih također su utjecale na promjenu te odluke.⁶⁰

Transhumanca

*Morlaci su bili nositelji transhumantnog stočarstva. Riječ je svakako o jednoj od najvažnijih pojava morlačke egzistencijalne ovisnosti o planini. Transhumanca predstavlja seminomadski, migracijski i visinski tip stočarenja, periodično kretanje stada za travom. Ono se po svojoj organizaciji i dinamiци bitno razlikovalo od stočarstva agrarnih zajednica. U srednjovjekovnoj Hrvatskoj (i Dalmaciji) postojale su tri pastoralne tradicije: po vlaškom običaju, po hrvatskom običaju (organizacija bravara) i po gradskom običaju.⁶¹ Osmanska osvajanja u 15. i 16. stoljeću potakla su proces tzv. *pastoralizacije* - tj. širenja pastoralnih zona i vlaškog običaja transhumantnog stočarstva. Transhumanca pripada ekstenzivnom sustavu stočarstva koji je bio zasnovan na uzgoju velikih stada ovaca na velikim pašnjačkim*

⁵⁵ Ivan Luka Garanjin u spomenutoj studiji *Sulle pecore in Dalmazia* (O ovacima u Dalmaciji) tvrdi da dalmatinski seljak više voli kozu, premda je ona štetna i manje mu koristi od ovce. Procjenjuje da je odnos broja ovaca i koza 5:1 te smatra da se to mora promijeniti, tj. odnos bi morao biti veći od 10:1 u korist ovaca. (Ibid: 182)

⁵⁶ Mioč 2002: 444-445

⁵⁷ Tijelo ovih koza obraslo je dugom, gustom i sjajnom kostrijeti različitih boja (bijela, crna, smeđa, crvenkasta, siva, crno-bijela, crno-šarena) pa im otud i naziv "šarena koza". (Ibid)

⁵⁸ Duga tradicija uzgoja koza u Dalmaciji ostavila je velik trag u oronimiji, tako da se na tom prostoru često susreću oronimi tipa *Kozjak, Kozara, Kozarica, Kozjača* itd. U tom smislu veoma su indikativni i nazivi grada Trogira, grčkog Traguriona, koji je nastao od grčke dvosložnice *trágos* (jarac) i *oros* (brdo), te otoka Kaprija (od lat. *capra*, koza).

⁵⁹ Za razliku od stavova državnih vlasti i fiziokrata, koze su za morlačke stočare u Dalmaciji bile vrlo korisne životinje, naročito na iznimno krškim terenima sa siromašnom vegetacijom, gdje se nisu mogle održati ni ovce. Za uzgoj koza bilo je važno i to što njihova prehrana preko zime nije izazivala teškoće, jer su se mogle prehranjivati i običnom lisnikom. (Erceg 1987: 5)

⁶⁰ Magistrat za šume povukao je naređenje na molbu mletačkih rektora iz Dalmacije, ponajprije generalnog providura koji je shvatio da je takva mjera nepovoljna i za državu i za njene podanike jer izaziva teške gospodarske i socijalne posljedice, a i državni fisk ostaje na gubitku. (Stanojević 1987: 69-70)

⁶¹ Opširnije o toj temi u: Ančić 1987: 69-98

prostranstvima. Taj tip seminomadskog stočarstva nastao je kao posljedica djelovanja prirodnih faktora i ovisio je prije svega o kvaliteti pašnjaka. Hladnoća i snijeg tjerali su Morlake da u kasnu jesen sa stadima napuštaju planinske pašnjake i spuštaju se (tzv. *sagon, zdig, sjavak*) na zimovnike u nizinu, primorje i doline, gdje je bilo dovoljno trave da ovce prežive zimu. Iscrpljenost pašnjaka i početak suše pokretali su stočare u proljeće na povratak na planinske pašnjake (tzv. *izgon, izdig, izjavak*). Godišnji ciklus u Morlaka sastojao se tako od dva perioda, ljetnog i zimskog, planinskog i priobalnog, čije su razdjelnice *Jurjevo-Đurđevdan* i *Mitrovdan* (kod katolika *Miolja* i *Martinje*) predstavljale ključne točke u morlačkom kalendaru i morlačkom shvaćanju vremenskog trajanja.

Stočarska kretanja u Dinarskom gorju zonalnog su karaktera. Transhumanca dalmatinskih Morlaka pripadala je tzv. *primorskoj zoni*, gdje su se pravci stočarskih migracija pružali između jadranskog priobalja i planinskog zaleđa. Stočarske migracije u primorskoj zoni odredile su klimatsko-fenološke razlike između primorja, koje zbog sušne mediteranske klime ne pogoduje rastu ljetne pašnjačke vegetacije, i planina na kojima se zimi zbog snijega i hladnoće ne može živjeti ni proizvoditi.⁶² Unutar te zone, tj. u pastoralnoj geografiji kontinentalne Dalmacije, postoje još tri odvojene zone stočarskih migracija. Morlaci iz sjeverne Dalmacije, zapadno od rijeke Krke (skradinsko zaleđe, Ravni kotari, Bukovica, Podgorje), bili su egzistencijalno vezani uz pašnjake srednjeg i južnog Velebita (od Visočice do Koma), a dijelom i uz ličko sredogorje (Poštak, Čemernica). Morlački stočari s istočne strane kanjona Krke, iz cijele Zagore, Oprominja, Miljevaca, Kosova i Petrova polja, Vrličke i Sinjske krajine i, dakako, samog kninskog Podinarja bili su orijentirani na Dinaru i neke bosanske planine u pozadini, poput Šatora i Staretine. Dalmatinski stočari istočno od kanjona donje Cetine manjim su dijelom bili upućeni na Biokovo (Radobilja, Župa zabiokovska), dok su oni iz Imotske i Vrgoračke krajine izgonili stada na zapadnohercegovačke planine Vran, Čabulju, Čvršnicu i Ljubušu.

Navedene tri stočarske zone imaju dugu tradiciju i uvelike asociraju na topografiju ilirskih plemena (Liburni - Delmati - Ardijejci). Takvi kontinuumi bili su mogući upravo zbog toga što političke granice nikada nisu ozbiljnije poremetile strukturu transhumance. *Linea Grimani* iz 1700. i *Linea Mocenigo* iz 1721. izazvale su, doduše, privremenu pomutnju, ali Morlaci su se znali nositi i s tom situacijom. Državnim vlastima, dakako, nije bila po volji takva praksa i morlački nehaj spram granica i graničnih režima, ali su je u konačnici morali tolerirati bez obzira na političke, društvene i sigurnosne implikacije koje je ta praksa donosila.⁶³ Nakon dužeg razdoblja nesređenih odnosa, incidenata i uzurpacija pašnjaka koji su mogli prerasti u veći konflikt, u drugoj polovini 18. stoljeća Mletačka Republika, Austrija i Osmansko Carstvo prišli su izradi međunarodnih sporazuma o korištenju pašnjaka na pograničnim planinama. Pomoću njih nastojali su regulirati stočarske migracije svojih podanika ne samo da bi spriječili moguće sukobe, nego i iz zbog potrebe da barem

⁶² Marković 2003: 28

⁶³ Generalni providur Alvisio Mocenigo u travnju 1701. procjenjivao je da se oko 3.000 Morlaka mletačkih podanika sprema za izdig sa stokom u "turske planine". Svaki od njih bio je naoružan, pa je postojao i velik rizik da zbog osvete ili drugih incidenata nedode do krvoprolića s Turcima, što bi dodatno kompliciralo osmansko-mletačke odnose. (Stanojević 1962: 77)

donekle nadziru te pokrete. Za mletačku vlast, konkretno, to je bilo vrlo osjetljivo pitanje, jer su u 18. stoljeću mnoge morlačke skupine odlazak na ljetne pašnjake na Velebitu koristile kao pogodan trenutak za iseljavanje na habsburško područje.⁶⁴ Zbog takvih slučajeva, ali i drugih napetosti na granici s Austrijom koja je tada iskazivala nedvosmilene teritorijalne aspiracije prema Dalmaciji, Mlečani su morali osnovati i posebnu magistratsku funkciju (*ispettore dei Confini*). Za vrijeme generalnih providura Girolama Gradeniga i Alvise Foscarija pristupilo se konačnom rješavanju spornih pitanja granice i pašnjaka na Velebitu i Dinari. *Radučki* (1775.) i *Novigradski sporazum* (1776.), sklopljeni između generalnog providura u Dalmaciji i ličkog vojnokrajškog zapovjednika, uzimali su u obzir morlačku tradiciju i običajnopravne norme o korištenju planina. Prema tim sporazumima dalmatinski stočari dobili su pravo na korištenje 35 ljetnih pašnjaka na austrijskoj (ličkoj) strani Velebita, Poštaka i Ličkog sredogorja, dok su lički stočari stekli pravo na zimovnike u Bukovici i Ravnim kotarima.⁶⁵ *Drniškim sporazumom* (1777.) utvrđena su prava korištenja bosanskih pašnjaka na Dinari i dužnosti plaćanja pašarine osmanskoj pokrajinskoj vlasti. Tim je ugovorom zajamčen pristup na osmanski dio Dinare morlačkim stočarima iz sela Biskupije, Kosova, Markovca, Riđana, Štikova, Tepljuha, Ramljana, Otavica i Ružića.⁶⁶ Tim se ugovorom iznova potvrdila i važnost Uništa u pastoralnoj geografiji Dinare, jedinog naselja na prisojnoj strani Dinare koje je nakon Požarevačkog mira ostalo na osmanskom području.⁶⁷ Ti su ugovori, konačno, omogućili još veći zamah transhumance. U ljeto 1792. oko Grahova napasano je čak 91.950 glava dalmatinske stoke (prijavljene!), za što je kliškom sandžak-begu plaćeno 27.098 lira pašarine.⁶⁸

Transhumanca je inače predstavljala važan element morlačkog identiteta. Ukoliko je ona počela gubiti značenje, bio je to uvod u neminovnu socijalnu i kulturnu "demorlakizaciju". To se dogodilo onim zajednicama koje su u seobama napustile prostor dinarskog ekosustava i adaptirale se u novoj sredini (npr. Morlaci koji su tijekom 16. i 17. stoljeća preseljeni u Mletačku Istru, ili katolički Morlaci, tzv. *Bunjevci* preseljeni u Podunavlje u prvoj četvrtini 17. stoljeća).

⁶⁴ Zbog oskudice žita i gladi, najveća iseljavanja iz Dalmacije na habsburški i osmanski teritorij zabilježena su 1758., 1771., 1772., 1773., 1774., 1775., 1779. 1780. i 1782. Iseljavalo se u susjedna područja Like, Bosne i Hercegovine (npr. 1782. kada je svećenik iz Imotskog Vicko Čubelić predvodio seobu katoličkih Morlaka u okolici Gračaca), ali još više se iseljavalo u udaljenu Slavoniju, Srijem i Banat. Neki izvori pokazuju da se u periodu 1773.-1775. godine samo u vojnokrajški dio Srijema iz Dalmacije doselilo 575 obitelji s 4.761 osobom. (Peričić 1980: 21) U 18. stoljeću dolazi i do iseljavanja srpskopравoslavni Morlaka u carsku Rusiju tj. istočnu Galiciju i južnu Rusiju (*Novaja Srbija* u Ukrajini), u čemu je najveću ulogu imao vladika Simeon Končarević. (Jačov 1987: 105-111)

⁶⁵ Tim sporazumima dalmatinski su stočari legalizirali pravo korištenja bogatih velebitskih pašnjaka s austrijske strane granice, kao što su Sveto Brdo, Bunjevac (Bunovac), Štirovac, Mali i Veliki Golić, Mila voda, Babina i Liska voda, Velika žuljina, Duboke jasle, Crnopac, Tremzina, Vučjak, Javornik itd. (Peričić 1990: 155-167; Marković 2003: 109-112)

⁶⁶ Marković 2003: 189-190

⁶⁷ Glavni pristup na najveće i najkvalitetnije pašnjake na Dinari, Gnjatu i Batu vodio je upravo kroz Uništa. Tuda je morala proći većina stočara iz gornje Cetine, Petrova Polja, Kosova, Promine i Zagore, koji su ljeti izdizali svoja stada na dinarske pašnjake. Uništani su se zato, kao i susjedni Polačani, sasvim okrenuli stočarstvu, uzgajajući vlastitu stoku i uzimajući u sumjes stoku iz drugih sela i krajeva.

⁶⁸ Peričić 1980: 67

Pašnjaci i pojila glavni su resursi u pastoralnoj ekonomiji (kaže se: gdje je pašnjak i voda, ondje i Morlak živi).⁶⁹ Sukladno gorštačkoj percepciji prostora u kojoj postoji “šest strana svijeta”, četiri položene horizontalno (sjever-jug, istok-zapad), a dvije vertikalno (gore-dolje), i morlački pašnjaci imali su horizontalnu (podjela prema katunima, tj. selima) i vertikalnu dimenziju (visinski pokreti između ljetišta i zimišta, *gornjih* i *donjih trava*). Način iskorištavanja pašnjaka ili “režim planine” bio je strogo definiran običajopravnim normama i predstavljao je zapravo najvažniji dio običajnog prava Morlaka. Pravila o planini imala su svoje ekonomsko i pravno značenje. Ona su regulirala vrste i prava korištenja pašnjaka, nadležnosti nad pašnjacima, raspored ispaše na zajedničkim pašnjacima, grupiranje stanova i katuna na planini, pravila o izdizanju na planinu i spuštanju s planine, način korištenja pojila, režim iskorištavanja šuma te druge posebne detalje koji se odnose na pravila o planini (ugovore o sumjesu i sponu, načine obilježavanja stoke itd.).

Pojedini pašnjački kompleksi mogli su primiti stada od više stotina tisuća grla (po onoj narodnoj: *bile ovce zakrilile doce, koze vrane i brda i strane*). Prema podacima iz osmanskog deftera 1604., za korištenje najvećeg ljetnog pašnjaka u sandžaku Krka (Lika), zvanog *Podgorje*, na Velebitu u nahiji Obrovac, plaćalo se 3.583 akče, što znači da je prosječan broj ovaca koje su tu napasane ljeti iznosio oko 72.000 (ta procjena temelji se na prosječnoj cijeni ovce, koja je iznosila 15 akči).⁷⁰ Naime u kanun-nami za Bosanski sandžak iz 1565. određena je cijena ovcu prema trima kategorijama: velika, srednja i mala u rasponu između 10-20 akči.⁷¹ Međutim taj se podatak odnosi samo na one stočare koji su dolazili iz drugih sandžaka ili s mletačkog teritorija i koji su bili dužni plaćati pristojbu za ispašu.⁷² Morlaci-osmanski podanici iz Krčkog (Ličkog) sandžaka bili su oslobođeni plaćanja travarine na Velebitu, čiji su se pašnjaci nalazili u sastavu sandžak-begovog hasa. Dakle, broj ovaca u Podgorju morao je biti znatno veći, dvostruko ili trostruko, vjerojatno iznad 200.000. Izvješća mletačkih rektora, koji su bili uvijek dobro obaviješteni o zbivanjima na osmanskoj strani, to i potvrđuju. Generalni providur Francesco Molin poslije 1617. izvješćuje da se na *Morlačkim planinama* broj stoke penje na stotine tisuća. U 18. stoljeću mletačke su vlasti u Morlakiji izmjerile ukupno 15.926

⁶⁹ Od ostalih ključnih pojmova vezanih uz organizaciju stočarstva na planini treba spomenuti *janjila* (niže položeni pašnjaci gdje se janje ovce u rano proljeće), *plandište* (sjenovito mjesto na planini, obično smješteno na rubu pašnjaka i šume, gdje se stoka sklanja kad sunce pripeče), *pod* i *podovi* (prostrana zaravan u podgorjima koja služe za etapnu ispašu), *rovine* (zimski pašnjaci s kojih je vjetar ispuhao snijeg), *vatane* (zimski ispaša kada se ovce puštaju iz torova da same otkriju snijeg i pronađu hranu), *solila* (mjesto u katuništu gdje se ovcama daje sol), *progoni* i *zagoni* (stočarski putevi na planini), *ograde* i *zabrane* (područja u planini na kojima je bila zabranjena ispaša; riječ je uglavnom o sitnim zemljišnim česticama na kojima se sadio kupus, luk, grah, od 18. st. i krumpir), *torovi* (obori za ovce), *prke* (dio tora odvojen za mladunčad koja još sišu) te razni pastirski stanovi, kolibe i staje (*bunje, jare, jatare, košare, mandre, pojate*).

⁷⁰ Buzov 2003: 236

⁷¹ Đurđev, Branislav. i dr. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Sarajevo, 1957: 90.

⁷² Morlaci koji su prebjegli s osmanskog na mletačko područje također su bili obvezni plaćati tu pristojbu na ispašu (resm-i otlak), a što je redovito dovodilo do trzavica i sukoba između osmanskih dužnosnika i njihovih dojučerašnjih podanika. Konflikt je bio još dodatno zaoštrjen zbog sve učestalije prakse da osim provincijskog upravitelja (sandžak-bega) i oblasni krajiški kapetani zasebno naplaćuju travarinu. Tako je 1676. izbio oštar sukob između udbinskog kapetana i mletačkih Morlaka iz Ražanca i Vinjerca koji su prije Kandijskog rata bili osmanski podanici, a sve zbog dvostrukog naplaćivanja zakupa za pašnjake na Velebitu. (Desnica 1950/I: 196-200)

kampa državnih pašnjaka, čime je taj velebitski prostor zadržao primat u veličini pašnjačkih površina.⁷³ Ondje se tada moglo napasati preko 160.000 ovaca (prema mletačkoj računici, u kojoj je kamp pašnjaka zadovoljavao potrebe 1 konja, 2 vola, 3 krave i 10 ovaca). Na Dinari primat najvećeg pašnjaka imao je dugo pašnjak *Sjedinovac*.⁷⁴ Izgleda da su u osmanskome razdoblju domaći stočari iz Kliškog sandžaka najvećim dijelom izgonili svoja stada na Dinaru, jer iznos travarine na njezinim pašnjacima nije bio visok. Prema defteru iz 1550. pristojba za ljetni pašnjak (*yaylak*) *Hersovac* na Dinari iznosila je 500 akči.⁷⁵ U defteru iz 1604. jedan od najvećih ljetnih pašnjaka u Kliškom sandžaku nalazio se na Svilaji u ataru sela Maljkovo u nahiji Sinj (1.000 akči tj. 20.000 ovaca).⁷⁶ Inače, Svilaja je pašnjačkim kapacitetima znatno zaostajala za susjednom Dinarom i imala je tranzitni karakter u stočarskim kretanjima iz Petrova polja i Zagore ("Petrova gora") prema Dinari (preko Lemeša i Zelova).⁷⁷

Raspored i veličina planinskih pašnjaka s vremenom su se mijenjali. Zbog pretjeranog korištenja pašnjaci su se iscrpljivali, a napasanje velikih stada na pašnjacima kraškog tla mogli su uzrokovati postupnu ali neminovnu eroziju tankog sloja zemlje, zbog čega su pašnjaci nestajali i pretvarali se u krševitu pustoš.⁷⁸ Zbog toga su Morlaci nastojali proširiti pašnjačke površine krčenjem šume. Pojedini veliki planinski pašnjaci, poput *Javornika* na Velebitu ili *Brezovca* na Dinari, svjedoče da su ranije bili šuma. U osmanskim se popisima pojedine pašnjačke površine, primjerice u nahijama Sinj i Vrlika također nazivaju krčevinama.⁷⁹ Bukovica svojom etimologijom jasno podsjeća na radikalnu deforestaciju prostora. Fortis je pak Morlake opisao kao "neprijatelje svakog drveća".⁸⁰ Degradacija šume u Dalmaciji, kao i općenito na cijelom Mediteranu, kritičnu točku dostigla je još u antičko doba.⁸¹

Drugi važan resurs pastoralne ekonomije su pojilišta. Voda je ljeti na dinarskim planinama poseban problem, jer zbog kraškog terena brzo otječe kroz vapnenac i ponore. Na Velebitu, Dinari i Biokovu prirodnih pojila (vrela, izvori, lokve) nije bilo dovoljno, pa su opisivane ne

⁷³ Stanojević 1987: 47

⁷⁴ Nakon mletačko-osmanskog razgraničenja 1718-1720. (*linea Mocenigo*) pašnjak *Sjedinovac* ostao je s osmanske strane granice. Susjedni veliki pašnjak *Duler* bio je na mletačkoj strani, dok je *Brezovac* presjecala osmansko-mletačka granica. *Sjedinovac* je sve do u 20. stoljeće zadržao atribut najvećeg pašnjaka na Dinari. (Marković 1989: 83)

⁷⁵ U navedenom popisu stoji zabilješka: *Ljetna ispašišta Hrsovac, koje se nalazi idući prema ljetnom ispašištu Dinara i Zakopnik u blizini Strumičke, nalazi se izvan deftera. Od stoke koja tu dolazi na ispašu od najvećeg stada neka se uzima jedna ovca čije je vrijednost 20 akči, od srednjeg stada neka se uzima jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od najmanjeg stada neka se uzima jedna ovca čije je vrijednost 10 akči. U novom defteru je utvrđeno da se na opisani način uzima pristojba na ispašu.* (OPKS 2007: 22)

⁷⁶ Buzov 2003: 236

⁷⁷ Ime planine Svilaje moglo je nastati metatezom od lat. *silva* (šuma, gora), što upućuje na dugotrajnu prisutnost vlaško-romanskog etnojezičnog elementa u tom prostoru (jugistočni dio planine i poznat je kao Ogorje). Prema mišljenju Stjepana Pavičića, na prostoru uz Dinaru i sjeverno od Svilaje, u srednjem se vijeku oblikovala etnička jezgra posebne vlaške grupacije poznate pod imenom Bunjevci.

⁷⁸ Gusić 1976: 151

⁷⁹ U Sinjskoj i Vrličkoj nahiji 1604. zabilježene su tako čestice: *čajr poznat kao Duboka krčevina, čajr poznat po imenu Krčevina* u selu Zuban, *mezra Krčevina* u selu Vačice, *mezra Krčevine s pašnjakom i ljetnim ispašištem* u selu Mali Lučan, *mezra Krčevine s pašnjakom i ljetnim ispašištem, močvarom, jezerom, čajrom i ribnjakom na rijeci Ruda* kod sela Vražerala itd. (Spaho, 1985: 38, 41, 43, 49, 52.)

⁸⁰ Istražujući po Biokovu Fortis je primijetio: *Na planini gotovo uopće nema drveća, čak ni u najnepristupačnijim dubinama; veoma rijetko, u razmjeru s njezinom veličinom, vide se ostaci stare šume kojih bi ipak trebalo biti daleko od naselja i na nedostupnim mjestima odakle je prijevoz velikih trupaca fizički nemoguć. Ali oganj što ga pale pastiri, ponekad da se ogriju a ponekad da uživaju u divljem prizoru, uništio je i njih. Kažu da su požari, izazvani tako bezazlenim razlozima, poneki put trajali mjesecima.* (Fortis 1984: 218)

⁸¹ McNeill 1992: 72-74

samo kao besputne, nego i kao bezvodne. Samo najviše dinarske planine imaju ledenjačka jezera, pa time i osiguranu vodoopskrbu za stoku i ljude. Ne čudi stoga što su na planini sukobi izbijali najčešće zbog prava na korištenje pojišta. Najstariji podatak o stočarskim aktivnostima na Velebitu odnosi se upravo na sukob oko vode (spor između ilirskih plemena Ortoplina i Parentina, o čemu svjedoči epigraf na kamenu u dijelu šume Lomska duliba između Kosinja i Jablanca).⁸² Ipak taj prirodni nedostatak nije nikada doveo u pitanje stočarstvo na planinama. Morlačka inovativnost i egzistencijalna borba bile su jače od naturalnog determinizma. Po dolasku na ljetne pašnjake u proljeće Morlaci su u *vrtiče* i *ledenice* deponirali snijeg koji je ondje znao ostati i preko cijelog ljeta, te u ih u "vučijama" odnositi u katun, gdje su ga otapali. Osim tih prirodnih oblika, prionuli su izgradnji vodojama, čatrnja i cisterni (*gustjerne, šterne*), koje su postale važnim punktovima socijalne komunikacije na planini.⁸³ U vrijeme ratnih sukoba zasjede su postavljane ne samo u tijesnim klancima, nego i kod takvih izvora vode. O tome svjedoči i čuveni *Smiljanića bunar* na velebitskom Vučjaku, koji je dobio ime po morlačkom vođi Iliji Smiljaniću koji je 1654. ondje poginuo u turskoj zasjedi.⁸⁴

Država i morlačko stočarstvo

Država je u morlačkoj pastoralnoj ekonomiji nalazila značajan i siguran izvor prihoda. Nije vodila mnogo računa o kvaliteti stočarske proizvodnje već je ponajprije bila zainteresirana za ubiranje daća - travarine ili pašarine (*travnina, herbaticum, erbatica, arbadiga, pastura, Hutweid-Taxe, resmi-i otlak*). Travarina se plaćala kako za zimske tako i za planinske ljetne pašnjake. Naime, koliko god se planina nalazila izvan efektivnog domašaja vlasti, u pravnom smislu nikada nije bila *res nullius*. Pravo vlasništva na planini u feudalnim srednjovjekovnim društvima imali su vladar, vlastela i crkva. U osmanskome razdoblju planinski pašnjaci kao i sva ostala zemlja i nekretnine bile su državne ("mirijske"), odnosno sultanove. Morlački pašnjaci potpadali su pod carski, beglerbegov ili sandžakbegov has.⁸⁵ Pod Mlečanima su

⁸² Imamović 1987: 37

⁸³ Lovrić o problemu vodoopskrbe morlačkog blaga na planini bilježi: *Ljeti - osim drugih uzroka, koji mogu nastati - pogiba vrlo mnogo stoke od snježnice, koju stoka mora piti u planinama. Zato bi se našao lijek, kad bi se iskopalo nekoliko zdenaca, u koje bi se slijevala kišnica, koja bi služila za napajanje blaga, kako neki Morlaci i čine. Ali mnogi Morlaci vele, da za kopanje zdenaca treba novaca, a da ih oni nemaju, a ne vide, da izbjegavajući trošak za planinske zdenca, da stoka ne bi pila snježnice, trpe još gore štete. Tako i jest. Morlaci su štedljivi samo onda, kad im štednja donosi štetu.* (Lovrić 1948: 147)

⁸⁴ Ilija Smiljanić, serdar zadarskih (kotarskih) Morlaka u Kandijskom ratu, poginuo je na Vučjaku 5. rujna 1654. na povratku s četovanja u okolici Udbine odakle je i bio porijeklom. Filip Smiljanić prema iskazu danom mletačkom providuru nekoliko dana nakon tog događaja, nije uspio prenijeti bratovo mrtvo tijelo, jer je morlačka četa bila razbijena od Turaka pa se ne zna točno gdje je Ilija pokopan. Prema narodnoj predaji grob toga legendarnog serdara nalazio se kod bunara na putu između Krupe i Gračaca (Vučipolje), koji se zbog toga i naziva njegovim imenom. Točna ubikacija njegova groba zabilježena je na mapi radenoj 1766. povodom mletačko-austrijske konvencije o ličkim pašnjacima, dok su austrijski vojni kartografi označavali to mjesto kao *Smiljanića bunar*. Boško Desnica je 1931. upozoravao da je na toj lokaciji "neko planinarsko društvo iz Like pred nekoliko godina grob raskopalo i raznijelo iz groba srebrne kopče, spone, puceta i sl". (Desnica, Boško. "Ličnosti i prilike iz prošlosti primorja." u: *Prilozi za književnost, istoriju i folklor*. knj. X, sv. 1, Beograd, 1931., 77-82; Jelić, Roman. "Smiljanići - kotarski serdari." u: *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*. 29-30, Zadar, 1983., 118-120).

⁸⁵ Has je bio apanažno dobro ili prihod cara, vezira, sandžak-bega i drugih osmanskih velikodostojnika. Hasovi su pripadali kategoriji slobodnih timara i uživali su određena imunitetna prava.

postojale tri vrste pašnjaka: privatni, javni i državni.⁸⁶ Travarina se uvijek određivala prema broju ("grlu") stoke, dok su kvaliteta i veličina pašnjaka imale sporednu ulogu pri utvrđivanju visine poreza. Zbog toga su porezi na stoku uvijek bili nepopularni među Morlacima, koji su ih na različite načine eskivirali. Prikrivanje i neprijavlivanje stvarnog broja stoke bila je redovita i masovna pojava, pa je vrlo nezahvalno na osnovi fiskalnih izvora donositi zaključke o veličini stočnog fonda i opsegu stočne proizvodnje. Podatke možda najbliže istini, barem za drugu polovinu 18. stoljeća, donosi Ivan Lovrić (i sam je bio morlačkog porijekla). Prema Lovriću, prosječna morlačka obitelj držala je stado od oko 200 ovaca, bogatije obitelji imale su stada do 600 ovaca, a oni najbogatiji imali su ih preko 1.000. Siromašne obitelji držale su stada od 40-50 ovaca.⁸⁷ Osmanske su vlasti oko 1700. pod stadom stoke sitnog zuba podrazumijevali stado od 300 grla i na osnovi toga naplaćivali travarinu mletačkim Morlacima na Dinari i drugim bosanskim planinama.⁸⁸ Dakako, treba voditi računa o tome da je veličina stada uvijek bila relativna. Stočni je fond stalno oscilirao, uvećavao se ili smanjivao ovisno o raznim čimbenicima kao što su rat i pljačka, trgovina i kontrabanda, stočne bolesti i drugi prirodni faktori (vukovi, hladnoća, udari groma). Ogleđan primjer su bunjevački *Krmpočani* iz zapadne Bukovice, koji su boraveći na "staroj tromedi" u Morlakiji, krajem 16. stoljeća četovanjem i kontrabandom stekli velik stočni fond. U trenutku prelaska na habsburšku stranu 1605. krmpotska obitelj imala je u prosjeku 400 ovaca.⁸⁹ U kasnijim seobama na mletačko područje u zaleđu Zadra (Radovin) i na otok Krk izgubili su veliki dio te stoke. Naravno, i orijentacija prema agrarnoj proizvodnji i širenje agrokulturnih površina, koliko god to kod Morlaka bilo ograničeno, utjecali su također na smanjeni uzgoj ovaca i koza.

Osmansko Carstvo imalo je najviše razumijevanja za morlački transhumantni oblik stočarstva na Tromedi. Imperij koji je i izrastao iz analognih pastoralno-nomadskih struktura razvio je usustavljen pristup prema tom tipu privređivanja i sociopastoralnom fenomenu uopće. Širenjem Osmanskog Carstva na Balkanu stočarstvo ne postaje samo najvažnijom gospodarskom granom, već dobiva i na kvaliteti prihvaćanjem novih, tzv. plemenitijih rasa ovaca.⁹⁰ Osmanska je država inače primjenjivala dva načina oporezivanja stočarske proizvodnje: oporezivanje pašnjaka (*resm-i otlak*) i oporezivanje stoke (*adet-i agnam*). U okvirima transhumance uvela je (po anadolskom uzoru) strogu terminološku i fiskalno-pravnu distinkciju između ljetnih pašnjaka (*yaylak*) i zimskih pašnjaka (*ki lak*) za koje se

⁸⁶ Državni pašnjaci, rezervirani za mletačku konjicu, nalazili su se u 18. st. u okolici Splita, Klisa, Sinja, Trogira, Vrlike, Knina, Drniša, Ostrovice, Benkovca i Zemunika i iznosili su pred kraj mletačke vladavine 3.275 padovanskih kampa. (Stanojević 1987: 47)

⁸⁷ Lovrić 1948: 146

⁸⁸ Ukoliko pretpostavimo da je prosječna morlačka obitelj (zadruga) u 18. stoljeću brojala oko 10-11 članova, proizlazi da bi donji prag siromaštva tj. egzistencijalni minimum iznosio četiri ovce po članu domaćinstva.

⁸⁹ Šarić, Marko. "Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća." u: *Diplomska radionica*. Zagreb, 1999., 113.

⁹⁰ Jorjo Tadić među prvima je iznio pretpostavku da je dolaskom Osmanlija na Balkanu udomaćena plemenita vrsta ovce. (Tadić, Jorjo. "Jugoslavia e paesi Balcanici: produzione e esportazione della lana." u: *Lana come materia prima*. Fidenza, 1974., 292-293.) U Rumeljskom beglerbegluku proširila se vrsta tzv. anadolske kivirdžik ovce koju su prenijeli turski nomadi Juruci iz Male Azije. Riječ je o vrsti predmerino ovaca koje imaju finu i kvalitetnu vunu ("plovidvska vuna"). I vrsta cigaja-ovce koja je naročito rasprostranjena u donjem Podunavlju, također ima maloazijsko porijeklo (u 18. stoljeću proširila se na područje južne Ugarske i Slavonije).

plaćala pašarina po više kriterija.⁹¹ Zakonom su definirali veličinu stada kao jedinicu koja broji 300 ovaca, kategorizirali kvalitetu stočne proizvodnje (“dobre, srednje i slabe ovce”) i definirali oblike sezonskih naselja (*qurū*).⁹² U duhu općeg osmanskog fiskalno-pravnog načela prema kojem se ne oporezuje proizvodnja koja predstavlja osnovu egzistencije, Morlaci su bili izuzeti od plaćanja poreza na stoku. Porez za ispašu plaćali su u novcu ili naturi tako što su davali jednu ovcu ili protuvrijedost u novcu od svakog stada. Travarinu (*resmi-i otlak*) i “nomadsku” pristojbu za privremeni boravak (*mabsūl-i haymâne*) plaćali su samo oni stočari koji su “dolazili sa strane”. Ta se formulacija odnosila na stočare koji su dolazili s područja drugog sandžaka ili pak druge države. Međutim, strukturalna kriza osmanskog društva od druge polovine 16. stoljeća dovela je do toga da se taj normativni poredak u praksi sve manje primjenjivao. Prestrukturiranje i devijacije u društvima na osmanskome kraju u 17. stoljeću djelovale su tako i na stočarsko gospodarstvo.

Mletačka vlast nije imala takav istančan odnos prema seminomadskom stočarstvu Morlaka. U njezinoj se urbanoj i maritimnoj kulturi (*civiltà veneziana*) nije mogao ni razviti istančaniji smisao za dinarske ruralno-pastoralne probleme, premda je u svojoj *Terra fermi* itekako vodila računa o stočarskim aspektima gospodarstva (npr. uzgoj padovanske ili beneške ovce s vrlo kvalitetnom vunom). Mlečani su bili svjesni da je Dalmacija u 18. stoljeću, s “novom stečevinom” i “najnovijom stečevinom”, postala izrazito stočarska pokrajina, kojoj glavno obilježje daje morlačka transhumanca. Međutim nisu visoko cijenili morlačko stočarstvo, držeći ga primitivnim i nekvalitetnim. Zbog nedostatka ljetnih pašnjaka unutar mletačkih granica bilo je pokušaja da se ograniči ili smanji uzgoj stoke, pogotovo ovaca i koza. Međutim, mletačka nastojanja i savjeti kod Morlaka nisu urodili nikakvim učinkom.⁹³ Mletačke su vlasti pokušavale također ograničiti ili ukinuti sezonska kretanja morlačkih stočara. Odluka generalnog providura Alvisa Moceniga iz 1701., kojom se mletačkim podanicima zabranjuje izdig stoke na planine unutar osmanskog teritorija (prije svega Dinaru), bila je nerazumna i nije mogla dugo potrajati. Nakon više neuspjeha u pokušaju regulacije pastoralnih aktivnosti mletačka vlast je na kraju prepuštala Morlacima da sami s osmanskim i austrijskim vlastima sklapaju privatne ugovore i nagodbe o korištenju pašnjaka.⁹⁴ Sve do sklapanja Novigradske konvencije i Drniškog sporazuma trajala je za dalmatinske Morlake permanentna stočarska kriza, i u gospodarskom i u pravnom smislu. Ni ideja fiziokratizma, koja je bila vrlo utjecajna u mletačkom prostoru, a koja je izvor blagostanja i napretka vidjela u poljoprivrednoj

⁹¹ O osmanskome sustavu oporezivanja stoke i pašnjaka u Hadžibegić 1958-1959: 63-108.

⁹² Buzov 2003: 235

⁹³ O reakcijama Morlaka na te mletačke pokušaje Gligor Stanojević piše: *Na takav glas, ostajali su gluvi, smatrajući stoku, što u stvari i jeste, za najveći i najbolji osnov održavanja i oblačenja porodica. Za drugo zanimanje nijesu znali. Neke porodice radije bi umrle ili prešle na tursku teritoriju nego se lišile stoke ili je prodale.* (Stanojević 1987: 48)

⁹⁴ Još 1702., u sklopu habsburško-mletačkog razgraničenja u Podgorju (na Velebitu), mletačke vlasti su uspjele sklopiti ugovor s habsburškim predstavnicima o ispaši dalmatinske stoke u Lici i Krbavi. Međutim, ugovor nije u potpunosti zaživio niti je sasvim uklonio nesporazume i sukobe na mletačko-habsburškoj granici, zbog čega će antagonizam između dalmatinskih i ličkih stočara godinama rasti, postavši gotovo legendarnim. Slikovito svjedočanstvo o pograničnim antagonizmima između dalmatinskih i ličkih stočara ostavio je Ivan Lovrić koji je 1776. zabilježio: *Nekoć su Morlaci prezirali Ličane kao nevaljalce, sad Ličani preziru naše, jer da su još veći nevaljalci od njih. Nekoć je kao grdnja zbog nevaljalstva bila raširena poslovice “ličanska viro”, a sada se veli “kninska viro”, jer se Morlaci s područja Knina naročito svadaju s onima iz Like.* (Lovrić 1948: 97) Takvo rješenje nije moglo zadovoljiti ni morlačke stočare istočno od rijeke Krke, koji su bili upućeni na Dinaru i bosanske planine.

proizvodnji, a time i u stočarstvu, nije dovela do kvalitativne prekretnice kako u stočarskoj proizvodnji tako i u odnosu države prema tome problemu. Fiziokrati u Dalmaciji neprestano su upozoravali na činjenicu da je stočarstvo važan ali zapostavljen čimbenik u gospodarstvu njihove pokrajine. Međutim, koliko je poznato, članovi Splitske i Kaštelanske akademije bavili su se samo pitanjem uzgoja goveda.⁹⁵ Samo već spomenuta braća Garanjanin iz Trogira poduzimala su konkretne korake prema unaprijeđenju ovčarstva i oplemenjivanju domaće rase ovaca. Međutim, Garanjaninove ideje jedva da su doprle do morlačke elite, a kamoli do običnog morlačkog seljaka.⁹⁶ *Grimanijev zakon* iz 1755/56. središnji je dokument koji je uređivao posjedovne i društvene odnose u agraru na području dalmatinskih krajina. Zakon, pisan u fiziokratskom duhu, propisivao je odredbe kojima je cilj bio poboljšati i stočarsku proizvodnju. Tako čl. XXIV. govori o potrebi izgradnje staja za “vunasto blago”, njihove opskrbe krmom preko zime tj. svega onog što će Morlacima *dati korisne viškove mlijeka, meso za prebranu, vunu i sir za odjeću i uzdržavanje, kao i živi novac koji donosi ta, za njih tako očito korisna trgovina.*⁹⁷ Međutim, u praksi je provođenje Grimanijeva zakona nailazilo na velike poteškoće, a neke od odredbi nikada nisu ni zaživjele.⁹⁸ Venecija u 18. stoljeću jednostavno nije imala dovoljno ni volje ni odlučnosti da u Dalmaciji provede u djelo brojne reformatorske zamisli. Suprotno toj nebrizi, mletačka je država iz fiskalnih razloga uvijek pokazivala veliki interes prema evidentiranju i inventariziranju morlačke stoke i pašnjaka. Popisi stoke i popisi pašnjaka s oznakama kvalitete i vlasnika (*katastri*), pružaju tako obilje podataka o gospodarskim, pravnim i socijalnim aspektima morlačkog stočarstva u Dalmaciji. Posebno su mletački katastri značajni za utvrđivanje agrarnog krajolika “nove” i “najnovije stečevine” te udjela pastoralnih elemenata u njemu. Obilježja prirodne sredine u katastrima bili su klasificirani u jedanaest osnovnih kategorija, od čega su pašnjak (*pascolo, pastura*), planina (*monte, montagna*) i izvor (*sorgente, fonte*) izravno vezani uz stočarstvo.

Planina kao kulturni prostor Morlaka

Prostor je jedna od osnovnih kulturnih kategorija. I planina između ostalog predstavlja kulturni prostor u kojem nastaju određena pravila i obrasci ponašanja, navike i mentaliteti, vrijednosni stavovi i moralni red, svjetonazorska i religijska shvaćanja. Morlaci kao kulturno-

⁹⁵ Božić Bužančić 1995: 181

⁹⁶ U drugom poglavlju svoje memorije “O načinu kako rasprostraniti merino ovce u Dalmaciji”, Ivan Luka Garanjanin predlaže da se uvezene merino ovce podijele među 20 glavnih i najmarljivijih vlasnika stada u Dalmaciji koji bi dalje vodili brigu o njihovom rasplodu i uzgoju (svatko bi dobio po jednog ovna i šest ovaca). Od njih 20 samo je troje dolazilo iz morlačke sredine: Matija Lovrić iz Sinja, Ivan Radnić iz Drniša i Dujam Maštrović iz Vrgorca. (Ibid: 186)

⁹⁷ U čl. XIX. stoji odredba o uzgoju koza koja glasi: *Zakon propisuje da se koze smiju držati samo na krševitim planinama, pa se nipošto ne smiju voditi i okupljati po posjedima koji su pod kulturom, ili služe kao pašnjaci, ili u šume iz kojih se beru drva.* (Soldo 1995: 84-85)

⁹⁸ Grimanijev katastar bio je od velike važnosti i kod rješavanja sporova među pojedinim selima oko površina za ispašu stoke. (Slukan Altić 2003: 290)

povijesna pojava i planina kao pozadina i okvir toga kulturno-povijesnog razvoja usko su povezani.⁹⁹

Prostorni odnosi često se promatraju kroz dualnu shemu *gore - dolje*. Planina i nizina tako predstavljaju dva generički distinktivna kulturna prostora. Prema "prirodnim zakonima" planinskog prostora oblikovala se morlačka kultura koju karakterizira: svijet ljudi u krvno povezanim skupinama, nepokornost geometrijskim prostorima i svakoj formaliziranoj vlasti te stanovitu osamljenost (simbolički "zemlja vuka i hajduka").¹⁰⁰ Morlačka kultura čuvara i goniča svojih stada obilježena je pastoralnim i ratničkim segmentima u kojima je herojski kodeks glavna vrijednost, a nepokornost glavna vrлина.

Zbog toga je i fenomen *hajduštva* bio toliko popularan bez obzira na to je li riječ da li o "drumskom" ili socijalnom banditizmu, pravednom ili kriminalnom odmetniku.¹⁰¹ Planinski reljef na Mocenigovoj liniji poslije 1718. kao i duž mletačko-habsburške granice posebno je odgovarao toj pojavi, tako da je hajdučija postala trajnim fenomenom toga prostora sve do duboko u 19. stoljeće pa i dalje. Na mletačko-osmanskoj granici tada se pojavljuje novi tip gorskog hajduka, koji se u izmijenjenim sociopolitičkim okolnostima "nove" i "najnovije stečevine" više približavao odmetniku od zakona, negoli ranijem uskočkom tipu hajduka-graničara.¹⁰² Naime, Mletačka Republika nakon 1718. nije više ratovala s Osmanlijama, pa stoga više nije bila ni zainteresirana za instrumentalizaciju morlačkih hajdučkih četa u protuosmanskoj borbi. Naročito se Dinara u to vrijeme ističe kao hajdučka planina. Hajduci su napadali najčešće na karavanskim putevima koji su vodili preko Strmice, Risovca, Uništa, Bilog Briga, Vaganja i Prologa u osmansku Bosnu. Sela u Podinarju slovila su za "hajdučka gnijezda" (pogotovo Uništa), a manastir Dragović opisan je kod Lovrića kao "utočište kaluđera i sklonište svih drumskih razbojnika".¹⁰³ Zahvaljujući prirodnim odlikama i geopolitičkom smještaju na periferiji triju država, Poštak-planina postala je u 18. i 19. stoljeću posebno poznata po hajdučiji, krijumčarenju i pograničnim sukobima. Krševita i besputna planina na Tromedi predstavljala je idealno pribježište hajdučkim društinama iz sve tri države, dajući im siguran

⁹⁹ Antropogeografi, socijalni i kulturni geografi, a u tome ih slijede i kulturni antropolozi, zaokupljeni su temama o podjelama i odnosima između prostora i kultura. Kulturni krajolik u smislu humane geografije označava povezanost prirodnog prostora s društvenom i kulturnom morfologijom prostora. Krajolik je zato u svim svojim dimenzijama rezultat društvenih i kulturnih odnosa, tj. specifičnih odnosa produkcije i reprezentacije. Kulturni krajolik stoga možemo definirati kao prirodnu i antropogenu (društvenu i kulturnu) morfologiju prostora, ali i specifičan način promatranja i doživljavanja prostora što u konačnici uključuje reprezentaciju i ideologiju. Konačno, kulturnu geografiju danas se najčešće i definira kao "stil mišljenja". (Atkinson-Jackson-Sibley-Washbourne 2008: 81-90)

¹⁰⁰ Prema Karlu Kaseru, socijalne strukture balkanskog patrijarhata oblikovane su u planinskom prostoru zapadnog Balkana (dinarski etnokulturni pojas), a počivale su na modelima razdvojenosti, zatvorenosti, udaljenosti i otuđenosti. Kaser zaključuje da je kulturni obrazac balkanskog patrijarhata nastao na osnovi stočarstva, a vuče porijeklo iz starobalkanskog, tj. ilirsko-tračkog povijesno-kulturnog nasljeđa. (Kaser 1992: 78., 119-171).

¹⁰¹ Teško je odrediti granicu između *hajduštva*, *hajdučije* i *hajdukovanja* kao društvenih pojava. U njima se od 16. do 18. stoljeća prepleću elementi drumskog razbojništva, pljačkaške privrede, socijalnog otpora i političke borbe. Morlačko shvaćanje hajduštva najbolje je opisao Ivan Lovrić: *Premda se imenom "ajduci" kod nas nazivaju drumski razbojnici, ipak je točnije značenje toga imena "lupeži junaci". Junaštvo, koje razlikuje hajduke od običnih lupeža, sastoji se u tom, što prvi otimaju silom, dok drugi krađu u potaji. Prvi se diče, da su ratnici, a posljednje svatko drži za kukavice, i nitko ih toliko ne mrzi, koliko pravi hajduk.* (Lovrić 1948: 65)

¹⁰² Ivan Grgić je smatrao da se u 18. stoljeću hajdučija u Mletačkoj Dalmaciji izrodila "iz političke gverilje u prosti zločin". Ta je promjena, tvrdi Grgić, negativno djelovala i na morlačko društvo jer je narod podijelila na "hajdučki i pandurski tabor". (Grgić, Ivan. "Uz životopis hajdučkog harambaše Stanka Radovića Sočivice". u: *Zadarska revija.*" VII, Zadar, 1958: 249-250)

¹⁰³ Stanoviti kaluder Genadije iz manastira Dragovića bio je vođa jedne od hajdučkih četa. (Lovrić 1948: 196)

zaklon od turskih, mletačkih i habsburških potjera. Djelovanje hajduka i organizacija mreže njihovih pomagača ("jataci") bili su samo jedan od segmenata prekogranične komunikacije koja je na Tromeđi "ukidala granice", i od toga prostora "oprezne koegzistencije" stvarala virtualnu i na svoj način posebnu cjelinu.¹⁰⁴

Morlačka kultura odgojena je tako na tradicijama pastirstva, četovanja i pljačke. Impulzivan i neobuzdan karakter morlačkih gorštaka objašnjavao se životom u planinama, klimom, patrijarhalnim strukturama, mobilnošću, kulturom prehrane, a sve prema modelu: što je područje brdovitije i neprohodnije, to je i individualna dispozicija nesputanija i primitivnija.¹⁰⁵ Alberto Fortis tako pravi razliku između "ravničarskih" Morlaka u Ravnim Kotarima i Morlaka iz brodovitih dalmatinskih krajina (*I čud je tib dviju vrsta različita. Morlaci iz Kotara većinom su blaga ponašanja, puni poštovanja, prilagodljivi; oni iz Vrgorca oštri su, ponosni, smioni, poduzetni. Svome položaju u nepristupačnim i jalovim planinama, gdje se često javlja oskudica i sklanja nekažnjenost, duguju veoma jaku sklonost krađi*).¹⁰⁶ Balthasar Hacquet ima slično zapažanje: tvrdi naime da su Morlaci u planinskoj unutrašnjosti Dalmacije ("Gornja Dalmacija") koji su pomiješani s "uskocima" mnogo ratoborniji nego što su Morlaci u blizini obale.¹⁰⁷ Morlačku sklonost nasilju i krađi Hacquet tumači planinskim reljefom, rijetkom naseljenošću, siromaštvom i životom uz nemirnu granicu koji je od Morlaka

¹⁰⁴ Hajdučko djelovanje na Tromeđi pratilo je ritam stočarskih kretanja; u kasnu jesen lički i bosanski hajduci s habsburškog i osmanskog teritorija, u strahu od oštrem zime i debelog snijega koji otkriva tragove prelazili su u Dalmaciju na mletačko područje i ondje kod jataka zimovali, da bi u proljeće proces bio obrnut ("Jurjev danče, hajdučki sastanče"). Hajduci iz Dalmacije služili su se ljetnim katunima dalmatinskih stočara na Poštaku kao bazama za prepade na osmanskom i habsburškom teritoriju u Bosni i Lici. Gotovo da i nije bilo značajnijeg odmetnika a da nije djelovao na tom području. Početkom 18. stoljeća, neposredno nakon svršetka Morejskog rata, na širem području Poštaka djeluje družina Vida Petrovića, koja do 1707. vodi pravi mali rat protiv Turaka izazivajući pogranične incidente i međunarodne sporove. Harambaša Petrović (rodnom iz Kosova) usko je surađivao i s osmanskim i habsburškim podanicima, a poginuo je u mletačkoj zasjedi zajedno sa sinom bruvanjskog kneza Save Obradovića iz Like. (Desnica 1951/II: 396) Tromeđom je često prolazio i Stanko Radović Sočivica, najzloglašeniji hajduk u 18. stoljeću, koji je s kraćim prekidima 28 godina (od 1745. do 1773.) hajdukovao na mletačko-osmansko-austrijskoj granici, da bi se na kraju skrasio u austrijskom Gračacu, gdje je postao pandurskim harambašom i gdje ga je osobno posjetio car Josip II prilikom svoje posjete Tromeđi 1775. Na Tromeđi je dijelovao i čuveni harambaša Šujica, koji će se 1788. nakon izbijanja novog austrijsko-osmanskog rata, s 50 članova svoje družine priključiti ličkom frajkoru u borbi protiv Turaka. Izgradnjom Dalmatinske poštanske ceste od Gračaca do ličke Palanke (Prevjesa) od 1787. do 1789., a potom i do Knina, te Majstorske ceste od Svetog Roka do Obrovca preko velebitskog prijevoja Mali Alan 1832., pogranično drumsko razbojništvo još se više intenziviralo. Tijekom 1830-ih i 1840-ih na tom području aktivni su opjevani dalmatinski hajduci Jovan Kutlača i Mitrak Drača, kao i bosanski hajduk Šime Džepina, za kojeg se govorilo da je "zastravio svu Bosnu" (ubijen je u Plavnom). Od 1848. do 1865. na Poštak-planini djeluju i kriju se družine ličkih hajduka (mahom vojnih dezertera), Lukine Labusa i Laze Škundrića. Za Lazu Škundrića (1827.-1901.), "posljednjeg ličkog hajduka" rodom iz sela Pribudića na obroncima Poštaka, vezuju se mnoge priče i legende na Tromeđi (npr. legendarni bijeg pred potjerom iz pećine na Ljubinoj poljani).

¹⁰⁵ Moralna geografija kao grana kulturne geografije opće geografske kategorije propituje kroz prizmu moralne naracije. Između ostalog razmatra i odnose dvojnosti mjesta i pokretljivosti. Dok se mjesto prikazuje kao lokacija ukorijenjenog morala, identiteta i autentičnosti, pokretljivost se često smatra nečim što stvara nered i što je moralno upitno. (Atkinson-Jackson-Sibley-Washbourne 2008: 173-180) Stoga i ne čudi činjenica da je prikazivanje pokretnih ljudi i zajednica (npr. beskućnici, izbjeglice, nomadi, Romi) gotovo uvijek negativno konotirano, tj. stvarno i simbolički ih se marginalizira i nastoji ih se uključiti u standardne "sjedilačke geografije". I pokretljivost Morlaka bila je povodom nastanka skupa ideja, predodžbi i stereotipa o njihovim "lošim kulturnim osobinama" (npr. pitanje lojalnosti, discipline, identiteta i sl.).

¹⁰⁶ Fortis 1985: 35

¹⁰⁷ Hacquet 1805: 182; usp.: Pederin 1989: 23

stvorio "rođene vojnike".¹⁰⁸ I antropogeografi u 20. stoljeću, proučavajući stočarska kretanja oko Dinare, primijetiti će da je kod stanovnika Kninske i Vrličke krajine izraženija gorštačka komponenta u odnosu na *Vlaje* iz šibenske i trogirke Zagore.

U ranom novom vijeku afirmaciju morlačkog sociopastoralnog modela prati i afirmacija kulturnih kodova. Morlački način života pokazao se najprikladnijim za težak i opasan život na granici. Kulturu mobilnih stočara-ratnika prvi su, prema uzoru na srednjovjekovne balkanske države, instrumentalizirali Osmanlije, integrirajući ih u svoje vojnokrajiske sustave, a njih će u tome kasnije naslijediti Habsburgovci i Mlečani. U 16. i 17. stoljeću Morlaci su postali najvažnija demografska, socijalna i vojna činjenica na Tromeđi, pa su tako i najviše pridonijeli oblikovanju krajiškog kulturnog i socijalnog pejzaža.¹⁰⁹ Tipični kulturni obrasci *krajine* i *tromeđe*, poput ideala časti, zadane riječi (*vira*), junaštva, pobratimstva, morlačkog su kulturno-antropološkog porijekla. Za ranonovovjekovnu Tromeđu može se stoga s punim pravom reći da i stvarno i simbolično predstavlja "tri međe jednog prostora". Ta interpretacija na tragu je Roksandićeva historiografskog koncepta povijesne Tromeđe (*Triplex Confinium*) kao prostora susreta triju različitih imperija i kultura, iz čije se trostrane perifernosti oblikovao jedan drugi, međuovisan, interferirajući prostor.¹¹⁰ Roksandić u tom smislu zaključuje: *Bez Morlaka jedva da bi bilo moguće napisati bilo koje poglavlje povijesti i istočnog Jadrana, ali i svih onih imperijalnih sila koje njime vladaju u ranom novom vijeku, u bilo kakvu dosljednijem kritičkom promišljanju njihovih baština.*¹¹¹

Planina je za gorštaka što i more za primorca, budi u njemu divljenje i strahopoštovanje, inspiraciju i imaginaciju. Planine su bile i ostale morlačka stvarnost i imaginacija, one su prostor njegova metaforičkog, alegorijskog i simboličnog okoliša. Morlaci su se pokazali vještima u pretvaranju počesto okrutne i nasilne stvarnosti u puno ugodnije maštanje, stvarali su zamišljeni svijet koji je ipak jednim dijelom počivao na stvarnom iskustvu - životu u planini. U morlačkoj mašti planina se antropomorfizirala: ćudljiva je i hirovita, dobronamjerna i opaka, silovita i blaga, razgovorljiva i manje razgovorljiva (*koja gora razgovora nema*). U pjesmi i predaji prikazana je kao postojana i nepromjenljiva, kao ponosna starina (*Velebite starče sjedobradi*), kao roditeljica (*Krka zvana jesam, Dinarina kći*), ili kao megdandžija (*Biokova Zavelimu priti*). Planina je konačno i *hajdučka nevjesta*. Njene klimatske i reljefne značajke, hladnoća leda i snijega, vjetera (*bura* koja se rađa iz planinskih pećina) i oluja (ljetne

¹⁰⁸ Hacquet se posebno zanima i za fizičke karakteristike Morlaka koje često povezuje s utjecajem planinskog podneblja. Za Morlake kaže da su iznimno zdravi i snažne tjelesne građe, tj. da rijetko poboljevaju i da su rijetki tjelesni nedostaci što je, zaključuje Hacquet, posljedica "sirovog" načina života u planinama. (Hacquet 1805: 114-126)

¹⁰⁹ Prema podacima iz osmanskih poreznih popisa (deftera) i mletačkih procjena koje su se odnosile na osmansko područje Kličkog i Krčkog (Ličkog) sandžaka južno od Dinare i Velebita, proizlazi da je morlačko stanovništvo u ruralnoj populaciji vjerojatno činilo i preko 90% stanovništva (početkom 17. stoljeća islamizacija u selima osmanskog dijela povijesne Tromeđe kretala se oko 5%). Iz popisa Like i Krbave 1712/14. proizlazi da je na toj novoj habsburškoj stečevini živjelo oko 87% stanovništva koje je dijelilo društveno i kulturno nasljeđe morlačkih (vlaških) zajednica. Na taj način pravoslavni i katolički Morlaci cijelom su tom prostoru snažno utisnuli svoj etnokulturni i socioekonomski pečat.

¹¹⁰ Roksandić pod *Tromeđom* ne podrazumijeva samo prostor na kojem su se sustjecale tri ranonovovjekovne imperijalne sile (habsburška, mletačka, osmanska) kojeg karakteriziraju složeni odnosi sukoba i razdvajanja, dodira i prožimanja, već pojam koristi i kao povijesnu metaforu koja simbolizira cjelokupno ranonovovjekovno iskustvo hrvatskog prostora koje je bilo obilježeno fenomenom granica i višegraničja. (Roksandić 2003: 3-23)

¹¹¹ Ibid.

salaukovine), jame i ponori (*bezdanke*), *manite* pećine i drage, strme litice i guste šume, narušavali su spokoj, rađali tjeskobu i stvarali morlačko duhovno obzorje. Morlaci su takvim pojavama i mjestima, iz kojih izbija “božanska i magijska snaga”, pridavali nadnaravna svojstva, držeći ih nedokučivo tajnovitima. Vjerovalo se da na takvim mjestima u planini obitavaju fantastična bića, dobri i zli duhovi i utvare kao što su vile, vještice, zmajevi (aždajkinje) i vade.¹¹² Taj bogati svijet mašte i praznovjerja našao je svoje mjesto u ozračju europske književne mode prosvjetiteljstva, predromantizma i romantizma, koja se zanimala za daleke, nepoznate i egzotične krajeve i ljude, da bi kasnije, u trivijalnoj literaturi 20 stoljeća, poslužio kao predložak za stvaranje zastrašujućeg lika, podzemnog bića *Morloka*.¹¹³

Posebno mjesto u tradicijskoj, tj. epskoj topografiji predstavljaju imaginarne i mitske planine (i klanci) *Kunara* i *Jadik*. Ti oronimi postali su epski simboli za visoku i vrlatnu planinu koja se nalazi negdje na međi “turskoj i kaurskoj” i koja je krvavo razbojište uskoka - senjskih i kotarskih - te turskih krajišnika (u tematici iz pastoralnog života kao epski simbol javlja se ime *Šara-planine*). Kunaru i Jadik-planinu epska tradicija najviše vezuje uz dalmatinski prostor i ciklus pjesama o senjskim i kotarskim uskocima. Problemi njihove etimologije i ubikacije nisu još razriješeni.¹¹⁴ Zanimljiva je pojava da se u usmenoj epskoj pjesmi češće spominju manji orografski lokaliteti, dok su prave planine rijetkost. U epskim ciklusima tako su najopjevaniji: *Ramin bunar*, *Vratnik*, *Vučjak* (na Velebitu), *Prolog planina*, *Plješivica* (na Dinari), *Ogora* (na Svilaji).¹¹⁵ Čuvena *Otres-planina* iz narodne pjesme nije planina, nego prolaz (klanac) na putu iz Bukovice u Ravne Kotare, tj. iz Knina prema Zadru.

Planinski prostori i religija predstavljaju pak posebno područje u historijsko-antropološkim istraživanjima. Utjecaj etabliranih religija u prostoru dinarskih planina bio je uvijek slab i ograničen.¹¹⁶ Fenomeni poput krivovjerja i praznovjerja, dvovjerja i viševjerja (heterodoksija), vjerskog partikularizma, sinkretizma i formalizma snažno su utjecali na duhovnopovijesni razvoj Morlaka. Unutar njihovih sociokonfesionalnih struktura razvio se poseban tip vjerovanja (“narodna religija”), svojevrsna religijska osmoza u kojoj je forma bila kršćanska, a sadržaj pretkršćanski, poganski. Ideologija srodstva i kult predaka predstavljali su na neki način surogat religije. Stoga je sve do sredine 16. stoljeća vjerski identitet u Morlaka

¹¹² Mitska topografija morlačkih planina ogleda se i u nazivima pojedinih lokaliteta kao što su npr. planina *Vilaja* u šibenskom zaleđu, *Vilin klanac* na Poštak-planini, vrh *Vijoja* na Velebitu, *Vještić-gora* na Dinari, jama *Zmajevača* na Biokovu itd. U selima pod Dinarom sačuvalo se vjerovanje u *aždajkinju* ili *krilatu zmiju* koja “ždere čitave ljude” a kuda prođe “ostaje trag kao da se veliko drvo vuklo”. Prema pučkom kazivanju *aždajkinja* dolazi iz duboke vode jezera na Šator-planini ili iz vrela Cetine, napada stočare i njihova stada, da bi konačno bila zapaljena na lokalitetu *Manita draga* na Dinari. U jednoj inačici mita “*aždajkinju* guju” ubija Miloš Obilić odsjecanjem glave. (Čulinović Konstantinović 1989: 106-108)

¹¹³ U romanu H. G. Wellsa *Vremeplov* iz 1895. godine.

¹¹⁴ Prema jednoj teoriji Kunara bi bila “strahovita planina” *Cunoviza* istočno od Niša koja se često spominje u europskim putopisima 16. i 17. stoljeća, a koju je epska svijest “preselila” na Tromeđu (kao što su na zapad “selili” i drugi epski likovi poput Kraljevića Marka, Miloša Obilića ili Kobilića, Starine Novaka). Druga teorija povezuje ime te planine sa starobalkanskim oronimijskim stratumom (u gegijskom dijalektu alb. jezika *kunor* znači kruna, vijenac), što bi značilo da Kunara označava planinski vrh ili općenito planinski vijenac. Ranonovovjekovni povijesni konteksti ukazuju na moguće značenje “granične planine” (od perz. *kenar*, *kinar* i arapskog *hadd* u značenju rub, granica). Konačno ne treba isključiti ni emotivne aspekte doživljaja prostora (od glagola *kleti*, *kleta planina*, *čemerna planina*). Teorija koja govori da je Kunara (nekad u pjesmama zvana i Kunovac) nastala od imena brda *Kunovac* blizu vrela Une u Lici, čini se najmanje vjerojatnom. (usp. Alerić 1973: 3-21)

¹¹⁵ Mimica 2003: 252

¹¹⁶ To općenito vrijedi za sve mediteranske planine. (usp. Braudel 1997: 32-35)

bio je tek sekundarne naravi u odnosu na srodničke (katunske, "plemenske") i staleške identitete. Do prekretnice dolazi u ranome novom vijeku kada religijske (i civilizacijske) konotacije imperijalnih sučeljavanja te obnova djelatnosti *srpske crkve* i *katolička obnova* dovode do jačanja konfesionalne kulture i identiteta nauštrb staroj tradiciji. U 17. stoljeću etnokonfesionalni identiteti u Morlaka (*srpskopравoslavno-rkački* i *rimokatoličko-bunjevački*) već su čvrsto etablirani i antagonizirani.¹¹⁷

U religijskoj topografiji planina najvažnije mjesto zauzima simbolika planinskih vrhova. Planinski vrhovi smatrani su mjestima gdje se dodiruju nebo i zemlja, gdje se čovjek može najviše približiti Bogu, gdje sama božanstva prebivaju. Kod Morlaka je bio veoma razvijen kult planinskih vrhova koji su im služili u obredne svrhe, a podrijetlo im je u pretkršćanskim vjerovanjima. Stoga i ne čudi činjenica da imena najviših vrhova najčešće imaju sakralno značenje, kao što su npr. imena vrhova *Trogław* na Dinari, *Sveto Brdo* na Velebitu, *Sveti Jure* na Biokovu.

Sakralnih objekata na planini bilo je redovito na mjestima gdje je preko ljeta bila jača koncentracija stočarskih naseobina.¹¹⁸ Ti objekti nastajali su na mjestima osebnih prirodnih oblika (npr. masivni živac-kamen, špilja itd.) koji su služili kao kultno mjesto prinosa žrtava. Velebit se posebno ističe brojem takvih kulturnih mjesta, svetišta i kapelica kojima su se služili morlački stočari. Tragovi jednog pretkršćanskog svetišta i danas su vidljivi na visoravni Jezera ispod Vučjaka. Nedaleko od toga mjesta, na gorskoj osami, podignut je u 16. ili početkom 17. stoljeća pravoslavni manastir Krupa (*Uspenja Bogorodice*).¹¹⁹ Na Velikom Rujnu, na mjestu ranijeg pretkršćanskog kulta, podignuta je katolička kapelica Majke Božje kojoj su Morlaci hodočastili na dan Velike Gospe.¹²⁰ U srednjem vijeku poznato hodočasničko mjesto o Ivanju (ljetni solsticij) bila je i *Svetoga Ivana crikva v Lici na Gori*, koju su prema jednoj ispravi iz 1433. često pohodili i kraljevski Vlasi s Velebita. U blizini crkvice nalazio se planinski zdenac. Prema mišljenju Mirka Markovića, to štovanje vode podsjeća na prastari kult libacije ilirskom božanstvu Bindusu.¹²¹ Crkva Sv. Ivana u Gori opustošena je u prvoj polovini 16. stoljeća

¹¹⁷ U 18. stoljeću ni jednom promatraču Morlakije nije promakla činjenica koja govori o naglašenoj vjerskoj podijeljenosti i nepomirljivoj oprečnosti između "grčkih" i "latinskih" Morlaka (Fortis, Lovrić, Hacquet, Obradović i dr.). Katolički franjevački samostan na Visovcu i srpskopравoslavni manastir Krka, dva važna duhovnokulturna centra dalmatinskih Morlaka, smještajem i prošlošću kao da simboliziraju te bliskosti i podjele; nalaze se na istoj rijeci, u istom prirodnom i kulturnom ambijentu, a opet, koliko su fizički bili blizu toliko su mentalno bili udaljeni.

¹¹⁸ Marković 2003: 166

¹¹⁹ Prema pučkoj predaji manastir Krupu osnovali su kaluderi iz Krupe na Vrbasu. Manastir je podignut na mjestu starije crkve Sv. Vida iz predosmanske doba (crkva ima gotičke prozore). Za vrijeme osmanske vladavine više puta je napuštan i obnavljan. Premda smješten u planini, manastir nije sasvim izvan puteva. Kroz dolinu Krupe prolazio je stari karavanski put koji je preko Vučjaka vodio u Liku i dalje u unutrašnjost, pa tako manastiru nije gravitirala samo Morlakija već i prekovelebitski krajevi. Prostorno gledajući, to je uz Gomirje, najzapadniji srpskopравoslavni manastir nastao u ranome novom vijeku. Iznenađuje stoga činjenica da je u tom udaljenom manastiru, na nesigurnoj granici (tzv. staroj tromedi prije 1699.) djelovao istaknuti srpski zograf (freskoslikar) Gligorije Mitrofanović, najpoznatiji predstavnik srpskog fresko-slikarstva iz postbizantskog perioda. Poznato je da je Mitrofanović tijekom 1615-17. i 1622. radio na oslikavanju hercegovačkih manastira (Zavala, Žitomislić, Sv. Trojica kod Pljevalja), pa je možda u tom razdoblju posjetio i Krupu. Manastir danas posjeduje i vrijednu zbirku italokretske ikone iz 16. i 17. stoljeća (Kašić, Dušan. - *Skovran*, Anika. *Manastir Uspenja Bogorodičinog / Krupa*. Šibenik, 1983., 1-31.; Gusić, Branimir. "Duboka Bukovica i manastir Krupa." u: *Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962)*., Zagreb, 1972., 97-108).

¹²⁰ Na susjednoj pašnjačkoj zaravni, Malom Rujnu, nalazi se kameni blok koji narod naziva "baba" s kojim je povezan pretkršćanski kult plodnosti (obredi darivanja vezani za zdravlje i plodnost stoke).

¹²¹ Marković 2003: 167

tijekom osmanskih osvajanja.¹²² U 18. stoljeću, nakon što su Osmanlije protjerane iz Like, a Velebit prestao biti krvavim graničnim razbojištem, nastaje još više stočarskih kapelica i lokalnih svetišta. U sjevernom dijelu Velebita tada nastaje poznato svetište Majke Božje na Krasnom, gdje se prema predaji Gospa ukazala nekim bunjevačkim pastirima dok su čuvali ovce.¹²³ Mala lokalna svetišta tada niču gotovo svuda po planini, poput katoličke kapelice Sv. Marka u Šugarju ili pravoslavne kapelice Sv. Marka (u narodu zvana "Svetinja") u Cerovcu kod Gračaca.¹²⁴ Prilikom izgradnje tzv. "Majstorske ceste" Sveti Rok - Obrovac, preko Malog Alana (otvorena 1832.), podignuta je i kapelica Sv. Frane u Podpragu ispod Tulovih greda, koja će također postati nadaleko poznato katoličko proštenišće.

Planina Dinara u povijesno-geografskim obzorjima

Prostor dinarskih planina bio je, kao što smo vidjeli, geografski, socijalni i kulturni prostor, fizički i mentalni. Ime mu je dala planina Dinara, jedna dalmatinska i morlačka planina. Nije još dovoljno razjašnjeno kako je Dinara postala paradigmatička za cijeli planinski sustav u istočnojadranskom zaleđu.¹²⁵ Dinarskom gorju prethodio je naziv *Catena mundi* ("lanac svijeta"), što je bio uobičajen naziv geografa, naročito talijanskih, od 15. do 17. stoljeća, za planinski sustav u pozadini jadranskog priobalja. Nazvan je tako prema staroj geografskoj zabludi o postojanju neprekinutog planinskog lanca koji prolazi kroz cijelu Europu, od Pirineja do obala Crnog mora, i u današnjem smislu obuhvaća sklop Alpa, Dinarskog, Balkanskog i Rodopskog gorja. Pogrešne geografske predodžbe renesansnih, zapravo antičkih pisaca o planinama na jugoistoku Europe, prvi su doveli u pitanje grof Luigi Marsigli i austrijski geograf Gerardus Cornelius Driesch u djelu *Historia magna legationis Caesareae* izdanom 1721. u

¹²² U osmanskim poreznim popisima (defterima) iz 1574. i 1604. spominju se "zemlje Ivanove crkve" koje su se nalazile u ataru sela Poljana, u nahiji Medak (podatak od Nenada Moaćanina). U tom su prostoru tada već u velikoj većini dominirali srpskoppravoslavni Morlaci naseljeni tijekom 16. stoljeća.

¹²³ Na tome je mjestu podignuta kapelica u čast Majke Božje ("krasnarske") koju je 1737. posvetio senjski biskup Ivan Anton Benzoni. (Burić, Josip. *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*. Gospić-Zagreb, 2002., 212) Zanimljiva je "koincidencija" da katoličko marijansko svetište nastaje upravo na području gdje je bio priličan broj pravoslavnih konvertita. Biskup Martin Brajković naime izvješćuje 1700. da na području Svetog Jurja, Krmpota, Jablanca i Krasna žive izmješano katolici i pravoslavci ("nesjedinjeni"), te da ovi drugi nemaju svoga duhovnika već se koriste uslugama katoličkog svećenstva. (Sladović 1856: 49) I antroponimijska građa također ukazuje na konverzije u tom prostoru. U Krasnu i široj okolici tako susrećemo prezimena katolika (Bunjevaca) koja su identična prezimenima u srpskoppravoslavnoj populaciji na susjednom ličkom području, odnosno čiji su nositelji u povijesnim izvorima (npr. popis Like i Krbave iz 1712.) zabilježeni kao "šizmatici" (npr. Bunjevčevići, Lemići, Panjenovići, Rončevići, Vukelići).

¹²⁴ Pećina "Svetinja" gdje je i podignuta kapelica Sv. Marka kao i susjedna Gligorina pećina (sve u neposrednoj blizini čuvenih Cerovačkih pećina), služile su jedno vrijeme kao monaške ćelije u kojima su živjeli kaluđeri od kojih su neki, prema pučkom vjerovanju, imali "čudotvorne moći". Kapelici se hodočastilo o Markovdanu te posebno na đurđevdanski uranak.

¹²⁵ Tim se pitanjem u historiografiji dosada ozbiljnije pozabavio jedino Drago Roksandić. U kontekstu problematizacije povijesne Tromede, čijoj prostornoj jezgri pripada i planina Dinara, Roksandić, koristeći se narativnim i kartografskim izvorima ranoga novog vijeka, promatra Dinaru kao predmet ekohistorijskog i sociokulturnog istraživanja. Pritom zaključuje da ranonovovjekovna kartografija, literarna baština (Fortis, Lovrić, Matutinović) i oralna tradicija već u 18. stoljeću prepoznaju tu planinu kao osobit ekosistem i sociokulturni ambijent. (Roksandić 2003: 53-71)

Beču.¹²⁶ Međutim, staro uvriježeno mišljenje o “lancu svijeta” još dugo vremena neće biti poljuljano.¹²⁷ Inače, u 18. stoljeću dolazi do velikog napretka prirodoslovnih disciplina (“stoljeće razuma”), a sukladno tome i do novih razvojnih usmjerenja u europskoj geografiji. Zbog napretka tehničkih znanosti, pogotovo geodetskih disciplina (triangulacija, barometrija) te usavršavanja pojedinih instrumenata (kronometar, oktant, sekstant, kvadrant, durbini itd.), horizonti geografskih saznanja tada postaju širi, ali radovi geografa još su se uvijek ograničavali na opisno-statističke preglede. Tendenciju novih odnosa i zanimanja za geografske prostore nemoguće je sagledati i razumjeti izvan povijesnog geopolitičkog konteksta 18. stoljeća koji je u velikoj mjeri i uvjetovao takav razvoj. Naime, to je stoljeće naraslih imperijalnih ambicija habsburškog dvora, koji silno nastoji prodrijeti na Balkan (*Drang nach Osten*), posebno u njegov zapadni, “ilirski” dio, zbog čega u tom cilju, angažira velik broj stručnjaka, geografa, kartografa, inženjera i uhoda, koji šire saznanja o prostornoj stvarnosti.¹²⁸ U literaturi tada nestaje pojam “lanca svijeta”, a dinarske planine se ne samo kvalitativno drukčije opisuju nego i kartografiraju. U tome je presudnu ulogu odigrala dakako habsburška kartografija. Osnovni čimbenici habsburške kartografske politike prema prostoru Vojne krajine, a prema tome i dinarskom prostoru, bili su određeni prije svega vojnostrateškim razlozima. Stoga, pogranična područja Monarhije, a time i veliki dijelovi dinarskog planinskog prostora (npr. Tromeđa) u 18. stoljeću postaju kartografski iznimno obrađena.¹²⁹ Iz istih vojnopolitičkih razloga nerijetko se više produciraju karte susjednih zemalja (npr. osmanske Bosne i Srbije, mletačke Dalmacije) negoli vlastitog teritorija.

Kranjski polihistor i erudit, Johann Weickhard Valvasor, prvi je koji se sustavnije zanimao za prirodna obilježja dinarskih planina. U svojoj znamenitoj knjizi *Die Ehre des Herzogthums Crain* iz 1689. u kojoj je na “protoenciklopedijski” način opisao zemlje, krajolike, mjesta i ljude, dao je i opise Žumberka (Uskočka gora), Velebita (Senjska planina, Morska gora) i Učke.¹³⁰ Ipak, tek u drugoj polovici 18. stoljeća dolazi do stvaranja opsežnijeg geografskog znanja o dinarskom planinskom prostoru. Francuski liječnik i prirodoslovac u austrijskoj službi Balthazar Hacquet, među prvima 1785. upotrebljava pojam “Dinarske Alpe” (*Dinarische*

¹²⁶ Driesch je kao član habsburškog povjerenstva za razgraničenje (*magna legatio*), kojoj je na čelu bio grof Luigi Marsigli, poslije Požarevačkog mira, potpisanog 1718. putovao u Carigrad i pri tome vodio opširan dnevnik koji je objavljen 1721. na latinskom jeziku. Njegovi geografski opisi s putovanja pokazuju da je bio iznimno dobro obaviješten i cijela knjiga predstavlja dragocjen izvor saznanja o Osmanskom Carstvu toga vremena. Driesch je primjerice jedan od prvih geografa koji antički Haemus naziva domaćim imenom *Stara planina*, i pritom opovrgava staro mišljenje da je riječ o planinskom vijencu koji povezuje Crno more s Jadranskim (Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd, 1999. 48, 53, 126).

¹²⁷ Na europskoj razini veliku ulogu u ispravljanju antičko-renesansnih pogrešaka imao je francuski geograf i kartograf Jean-Baptiste Anville (1697.-1782.), koji je izradio i izdao preko dvije stotine karata koje se smatraju najboljim i najtočnijim kartografskim radovima 18. stoljeća. Anville je usvajao podatke tek poslije najstrože provjere te je objavio brojne geografske radove, među njima i zapaženu *Géographie ancienne*.

¹²⁸ Posebice je indikativan primjer austrijskog zastavnika (uhode) Božića i njegov vojno-geografski opis Bosne nastao 1785. pred Dubički rat (njegova tajna izvješća objavili su Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić 1957. u Građi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, knj. VII.).

¹²⁹ Povijesna kartografkinja Mirela Slukan Altić uočava paradoks habsburške kartografije u 18. stoljeću, i to u činjenici da zbog iznimne strateške važnosti, dotad malo poznato planinsko područje Tromeđe postaje kartografski poznatije od primjerice područja sjeverozapadne Hrvatske. (Slukan Altić 2003: 105)

¹³⁰ Valvasor je dao i prvi opis jedne špilje u Hrvatskoj (Druška peć na Učkoj) te izradio crtež ulaza u jednu špilju (Tounjčica kod Ogulina).

Alpen) čime je planinski sustav u povijesnom prostoru Ilirika identificirao s planinom, a ne s pokrajinom, kao što je to bio slučaj u drugim Alpama (npr. Julijske, Karnijske, Retijske, Norijske, Venetske, Lombardske itd.).¹³¹ Kao tipičan predstavnik prirodoslovnog putopisa “rousseauova tipa”, Hacquet je nakon višekratnih putovanja, neposrednih zapažanja i sabiranja podataka o geologiji, geomorfologiji, topografiji, hidrologiji, botanici, mineralogiji, došao do zaključka da Dinarsko gorje (gebirge) pripada Alpama, odnosno da predstavlja geomorfološki i geotektonski produžetak Julijskih Alpa. Sam Hacquet prolazio je planinom Dinarom 1783., a možda već i 1770.¹³² Naziv “Dinarske Alpe” rabi i njemački geograf Christian Gottfried Daniel Stein u svom popularnom priručniku *Handbuch der Geographie und Statistik für die gebildeten Stände*, koji je do 1829. doživio čak 17 izdanja, kao i Joseph Schütz, čije je djelo *Allegemeine Erdkunde* izašlo u Beču još 1808. Na tragu spomenutih autora, isti pojam rabi i Franz Julius Frasn u svojoj knjizi *Vollständige Topographie der Karlstädter Militärgrenze* iz 1835.¹³³ Tako je austrijska, tj. njemačka geografska škola postavila terminološke standarde i u “dinarskom” slučaju. Uostalom ta je škola i iznjedrila geografiju kao suvremenu znanost.¹³⁴ Svi su ti autori inače čvrsto zastupali mišljenje da su Dinarske Alpe produžetak pravih Alpa i da počinju s Velebitom ili Klekom na Kapeli u Hrvatskoj. Dragutin Seljan, koji se koristio navedenim recentim izvorima, u knjizi *Zemljopis pokrajinah ilirskih iliti ogledalo zemlje* iz 1843. dinarski planinski prostor definira na sljedeći način: *Pokrajine ove po najviše su brčgovite. Najviše oda svih jesu Noričke planine u Koruškoj. Najznatnije i najdalje produžene pako od svih jesu one, koje pod imenom Dinarskih planinah počimaju u Horvatskoj vojničkoj granici i svu ovu svojimi granami presjećaju, zatim protekavši kroz jednu stranu Dalmacije, unilaze u Tursku, gdje Bosnu od Hercegovine, a Albaniju od Srbije do gore Čardaka razdjeljuju; otkuda dalje prama istoku do Dubničke gore pružajući se granicu medju Serbiom i Macedonijom načinjaju.*¹³⁵

Zašto baš Dinarske Alpe? Dinara po prirodnim obilježjima i nije najmarkantnija pojava u tom planinskom lancu, jer niti je najviša niti je najduža planina.¹³⁶ U kartografskim izvorima

¹³¹ Riječ je o njegovu djelu *Physikalisch-Politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhägischen in die Norischen Alpen im Jahre 1781. und 1783. unternommen* objavljenom 1785. u Leipzigu.

¹³² Hacquet je poduzeo brojna putovanja od Italije do Galicije, od Švicarske do Bosne, te se smatra jednim od pionira alpinizma. Prvi put je putovao u Dalmaciju 1770., pješaci Istrom 1774., posjećuje Žumberak 1778., putuje provincijalnom Hrvatskom 1781., pješaci Likom, Krbavom i zapadnom Bosnom 1783. odakle prelazi u Dalmaciju, a 1787. opet putuje uz granice “Turske Hrvatske”. (Pederin 1989: 15) Mnoga od tih putovanja nisu bila motivirana samo znanstvenim interesom, nego su bila i u službi politike habsburškog dvora, koji se zanimao za vojnopolitičke, društvene, gospodarske i narodnosne prilike u mletačkoj Dalmaciji i osmanskoj Bosni, zemljama koje je namjeravao uskoro pripojiti.

¹³³ Frasn bilježi: *Pretežno gorje u ovoj Krajini pripada Alpama, i to onom njihovoj dijelu koji dolazi pod pojmom Julijskih i Dinarskih Alpi. U prvo ubraja se nastavak primorskog gorja sve do Kleka kod Ogulina, a u drugo duž morske obale Velebit i Kapela u unutrašnjosti zemlje.* (Fras 1988: 57)

¹³⁴ Njemački prirodoslovci Alexander von Humboldt (1769-1850) i Carl Ritter (1779-1859) smatraju se osnivačima suvremene geografske znanosti (osnivači Berlinskog geografskog društva). Podsjetimo se ovdje i njemačkog geografa Augusta Zeunea, koji je doduše na temelju pogrešnih pretpostavki 1808. skovao i prvi upotrijebio termin *Balkanhalbeiland*. Od tada se pojam Balkana ili Balkanskog poluotoka počinje upotrebljavati kao šira geografska odrednica za prostore koji su dotad u zapadnoeuropskoj literaturi bili poznati kao “Europska Turska”.

¹³⁵ Seljan 2005:54

¹³⁶ Središnji karakter Dinare potvrđuje se jedino u činjenici, da je smještena otprilike na sredokraći između doline rijeke Idrije na sjeverozapadu i doline rijeke Drima na jugoistoku, krajnjih granica geotektonskih Dinarida, tj. geomorfološke cjeline Dinarskog gorja.

ranoga novog vijeka Dinara je predstavljena najčešće samo kao planinski vrh.¹³⁷ Dakako, postojao je i znatan nesklad u percepciji i reprezentaciji planine između kartografskih stručnjaka, koji su spoznaje crpili iz stare literature, i onih koji su taj prostor poznavali iz prve ruke. Već je naime kod Zoranića vidljivo da Dinara nije ništa drugo doli planina.¹³⁸ I osmanski putopisac iz 17. stoljeća Evlija Čelebi naziva je planinom, doduše Prolog planinom (*kiib Porolok*).¹³⁹

Povijest kartografskih prikaza Dinare počinje s Mateom Paganom i njegovom kartom *Tutto contado di Zara et Sebenicho* nastalom oko 1528., na kojoj su zabilježeni *M. dinara* i *M. prolog* i pod njima toponim, odnosno utvrda *Dinaric*.¹⁴⁰ Taj toponim koji se javlja i na kasnijim kartama, zasad nema potvrdu u nekartografskim izvorima, ali podsjeća na slične slučajeve iz okolice gdje su toponimi u podnožju istovjetni s imenom planine, pa se teško ne zapitati tko je kome dao ime.¹⁴¹ Kad je u pitanju kvaliteta izvedbe karata, prekretnica u kartografskom prezentiranju dinarskog područja počinje s Karlovačkim mirom 1699.¹⁴² Međutim, tijekom cijelog 18. stoljeća Dinara se još uvijek prikazuje samo kao planinski vrh na kojem se razgraničuju mletački i osmanski posjedi. Krajem 18. stoljeća, kada je u znanstvenoj literaturi već u optjecaju pojam "Dinarske Alpe" za cijeli planinski lanac u istočnojadranskom zaleđu, u kartografskim prikazima Dinara još nije ni planina.

Očito je da je pri imenovanju dinarskog planinskog sustava veliku ulogu imala ne toliko prirodno-geografska, koliko povijesno-geografska argumentacija. Razloge opet treba tražiti u antičkom nasljeđu, u djelima grčkih i rimskih geografa, ponajprije Strabona i Ptolomeja. Već kod Strabona nailazimo na tvrdnju da dio ilirskih planina pripada Alpama (*Japodi naime obitavaju na vrlo visokoj planini Albiju, posljednjoj u Alpama*), dok je planinu Ardio (tj. Dinaru) opisao kao vododjelnicu koja dijeli Dalmaciju po sredini na primorski i kontinentalni dio (*Ardij je gorje koje po sredini siječe zemlju Delmata, dijeleći je na primorsku i onu s protivne strane*).¹⁴³ Nadalje, Strabon opisuje prvi put dinarski sustav planina koji se uvelike poklapa s političkim granicama tadašnje rimske pokrajine Dalmacije (... *Područje smješteno*

¹³⁷ Roksandić konstatira: *Ranonovovjekovna kartografija, onda kad već i počne imenovati planine, Dinaru skoro tri stoljeća pojmovno niti ne prepoznaje. Kada to i počne činiti ponajviše krajem 17. i početkom 18. stoljeća, bit će to ponajprije jedan od vrhova i/ili planinskih pobjeda u lancu koji danas obično ima ime Dinara. Tek u kasnom 19. i početkom 20. stoljeća zbit će se značenjski pomak koji će otvoriti problematiku unutar koje danas prepoznajemo smisao dinarskih atribucija.* (Roksandić 2003: 53-54)

¹³⁸ Kapitul XVIII. Zoranić naslovljuje: *Od Dinare vilenice koja jest sad gora, gdo biše, pripovist, i ča su parke.* (Zoranić 1988: 213)

¹³⁹ Čelebi u svom poznatom kićenom stilu, koji nije bio lišen pretjerivanja, opisuje pokret provincijske vojske bosanskog beglerbega Melek Ahmed-paše koja je u rujnu 1660. na svom putu s Livanjskog polja prema osmansko-mletačkoj granici prešla Prolog-planinu: ... *Podigavši se odatle, išli smo prema zapadu. Prelazeći Prolog-planinu mudri paša uputio je kamenolomce i čerahore vješte kao Ferhad. Oni su ferhatovskim čekićima i sjekirama prokrčili put kroz planine i šume. Razbijali su tvrdo kamenje i po tjesnim putovima i gustim kosama ložili vatre; po kršu i kamenu posuli su sirće, tako da su se vrlatne stijene raspadale u komade. Zatim je kao more velika vojska uklonila sve trnje, granje i sitno kamenje, te su za jedan dan uske i tjesne staze ove visoke planine pretvorene u prostrane drumove koji su svi šahi-topovi i teški tovari s lakoćom prošli.* (Čelebi 1996: 150)

¹⁴⁰ Dinaric s Paganove karte vjerojatno odgovara srednjovjekovnoj utvrdi Glavaš nedaleko od izvora Cetine.

¹⁴¹ Npr. mjesto *Prolog* u podnožju Prolog-planine ili planina Promina u čijem se podnožju nekoć nalazilo liburnsko naselje *Promona*. U Hrvatskoj slične primjere nalazimo još kod Zrina (Zrinska gora), Medvedgrada (Medvednica), te starih gradova Kalnika i Žumberka na istoimenim planinama.

¹⁴² "Kartografski rezultati nastali radom komisije za razgraničenje nakon mira u Srijemskim Karlovcima imali su veliko poticajno značenje jer se uvidjelo koliko vrijede egzaktno sastavljene topografske karte strateški važnog zemljišta." (Slukan Altić 2003:104)

¹⁴³ Kozličić 1990: 230

iznad njega je brdovito, čitavo je hladno i snježno i ponajviše okrenuto k sjeveru tako da je loza rijetka i na povišenim i na ravnim položajima. To su brdske zaravni Panonaca, koje na jugu dopiru sve do Dalmata i Ardijejaca, prema sjeveru prestaju kod Istra a prema istoku dodiruju Skordiske kod makedonskih i tračkih planina).¹⁴⁴ Drugi autoritet predstavlja Ptolomejeva *Geografija*, koju renesansni kartografi od 15. stoljeća rabe kao predložak za svoj rad.¹⁴⁵ Ptolomej je planinu Ardij također isticao kao jednu od najistaknutijih u Iliriku. Tako npr. talijanski geograf Girolamo Ruscelli u svom izdanju Ptolomejeve *Geografije* objavljuje 1561. kartu *Tavola nuova di Schaivonia* na kojoj je *Monte Ardio* prikazan kao planinski lanac koji se pruža od zaleđa Zadra do zaleđa Kotora i Skadarskog jezera. Planinski lanac proteže se nekako po sredini između rijeke Save i jadranske obale, a zemlje kroz koje se pruža su "Croatia", "Bosinia" i "Servia".¹⁴⁶ Hrvatski povjesničar iz 17. stoljeća Ivan Lučić prvi je - interpretirajući Strabona - povukao paralelu između klasičnog Adria i suvremene Dinare.¹⁴⁷ Svi su ti primjeri na svoj način kod prosvjetiteljskih geografa i prirodoslovaca anticipirali gledište o središnjem karakteru Dinare u planinskom lancu istočnojadranskog zaleđa. Tako se antički i renesansni značaj Ardia ponovo potvrdio u 18. i 19. stoljeću u nazivu Dinarskih Alpa, a samim tim je i do tada "anonimna Dinara" - kako bi rekao Roksandić - pretvorena u simbol neusporedivo većeg potencijala.¹⁴⁸ Već se Hacquet 1785. nije ograničio samo na "fizički opis" pod kojim je podrazumijevao prirodoslovna i botanička zapažanja već je u drugom dijelu (*Politische Reise*) iznio vrijedne etnografske, sociokulturne i povijesnokulturne opservacije. Naime, prirodoznanstveni interes za Dinarsko gorje tada koincidira s literarnim i etnografskim interesom za stanovništvo u tom prostoru. Tek bi trebalo istražiti koliko je pomodni literarni *morlakizam* s kraja 18. stoljeća utjecao na oblikovanje raznolikih simboličkih i imaginacijskih atribucija na temu Dinare i Dinarskog gorja u 19. i 20. stoljeću. Fortisovo, Lovrićevo i Hacquetovo djelo možemo stoga smatrati pravim pretečama antropogeografskih i etnokulturnih istraživanja dinarskog prostora koja će s djelima Jovana Cvijića steći punu afirmaciju.

Zaključak

Prostor dinarskih planina (do 17. stoljeća poznat pod imenom *Catena mundi* - "lanac svijeta") bio je, kao što smo vidjeli, geografski, socijalni, gospodarski i kulturni prostor, fizički i mentalni. Ime mu je dala planina Dinara, jedna dalmatinska i morlačka planina. Ona je kao i ostale dinarske planine obilježila cjelokupno morlačko trajanje kao što su i Morlaci stvarno i

¹⁴⁴ Ibid

¹⁴⁵ Zapravo, na osnovama obnove i revitalizacije Ptolomejeva djela izrast će sve europske ranonovovjekovne kartografske škole. (Slukan Altić 2003: 91)

¹⁴⁶ Ibid: 93

¹⁴⁷ Ostaje doduše otvoreno pitanje, pogotovo za historijsko-lingvistička istraživanja, kako i kada nestaje pojam "Ardij", a nastaje "Dinara". (Roksandić 2003: 54-55.)

¹⁴⁸ Ibid: 71

simbolično trajno obilježili planine, i upravo zato možemo reći da dinarske planine i morlački svijet čine jednu geohistorijsku i ekohistorijsku cjelinu.

Summary

Using ecohistory theses, the author reviews complex interrelations of spatial and anthropogenic structures of the mountains and their highlander world of "Morlachs". A case study of three most important mountains in Dalmatia (Mt. Velebit, Mt. Dinara, Mt. Biokovo), analyzes the interaction between their natural habitats, characteristics and historic background of causal phenomena: natural environment - social relations - economic systems - cultural patterns. Mt. Dinara environment is defined as "Morlach" social and cultural environment, caused by specific historical events and processes. The imperial tri-border space (Triplex Confinium) of the early Modern Age- and Dalmatia's mountains definitely belong here - is particularly characterized by its social and cultural pattern. The paper deals with phenomena like: different perceptions of a mountain (on/off switch models, divergence-convergence); relations between mountains and Morlach social structures; mountains and katun - shepherds' summer huts, as primary sociotope of Morlachs; relations between mountains and economic activities of Morlach shepherds (seasonal movement of people and cattle, transhumance; relations between semi-nomadic life of Morlachs and government/state; mountain influence on cultural environment of Morlachs. Finally, the paper reviews historical and geographic aspects of Mt. Dinara and its symbolic attributions...

Izvori i literatura

1. Alerić, Danijel. "Oronimi Kunara i Jadika." u: *Onomastica Jugoslavica*. 3-4, Zagreb, 1973.-1974., 3-22.
2. Alerić, Danijel. "Ime planine Biokove." u: *Čuvari baštine 1738-1988*. Imotski, 1989., 511-520.
3. Ančić, Mladen. "Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. st." u: *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*. Vol. 14, Zagreb, 1987., 69-98.
4. Atkinson, David. - Jackson, Peter. - Sibley, David. - Washbourne, Neil. *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. (preveo Damjan Lalović), Zagreb, 2008.
5. Blagojević, M. "Planine i pašnjaci u srednjovekovnoj Srbiji (XIII-XIV vek)." u: *Istorijski glasnik*. 2-3, Beograd, 1966., 8-39.
6. Braudel, Fernand. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Svezak I., Zagreb, 1997. 26-110.
7. Buzov, Snježana. "Vlasi Istrije na području sjeverne Dalmacije u popisnim defterima 16. stoljeća." u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. 40, Sarajevo, 1990., 243-257.

8. Buzov, Snježana. "Vlaško pitanje i osmanlijski izvori." u: *Povijesni prilozi*. 11, Zagreb, 1992., 41-60.
9. Buzov, Snježana. "Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću." u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*. Split-Zagreb, 2003., 227-241.
10. CRV: *Commissiones et relationes venetae*. (sabradio i obradio Grga Novak), tomus V, annorum 1591-1600, Zagreb, 1966.
11. Cvijić, Jovan. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*. Zagreb, 1922.
12. Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo, 1996.
13. Čulinović Konstatntinović, Vesna. *Aždajkinja iz Manite drage. Običaji, vjerovanja, magija, liječenja*. Split, 1989.
14. Delort, Robert. - Walter, François. *Povijest europskog okoliša*. Zagreb, 2002.
15. Desnica, Boško. (sabradio i objavio), *Istorija kotarskih uskoka*. Sv. I-II, Beograd, 1950., 1951.
16. Dvorniković, Vladimir. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd, 1939.
17. Erceg, Ivan. "Stočni fond kao izvor uzdržavanju materijalnog života stanovništva." u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. Vol 14, Zagreb, 1987., 1-20.
18. Fras, Paul Julisu. *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*. (prevela Zlata Derossi), Gospić, 1988.
19. Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji*. (priredio Josip Bratulić), Zagreb, 1984.
20. Fürst Bjeliš, Borna. "Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija." u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Zagreb, 1999-2000., 349-354.;
21. Fusko, Paladije. *Opis obale Ilirika*. (priredila i prevela Bruna Kuntić Makvić), Zagreb, 1991.
22. Gušić, Branimir. "Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu." u: *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove*. Beograd, 1976., 143-158.
23. Hacquet, Balthazar. *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*. Leipzig, 1805.
24. Hadžibegić, Hamid. "Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša." u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. 8-9, Sarajevo, 1956-1959, 63-108.
25. Imamović, Enver. "Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije." u: *Acta histotrico-oeconomica Iugoslaviae*. Vol. 14., Zagreb, 1987., 21-43.
26. Jačov, Marko. *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII. veku*. Eparhija dalmatinska, 1986.
27. Kaser, Karl. *Hirten, Kampfer, Stammeschelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien - Köln - Weimar, 1992.
28. Knezović, Marin. "Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta." u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*. Split-Zagreb, 2003., 125-141.

29. Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama karlovačkog mira*. Sarajevo, 1973.
30. Kozličić, Midhat. *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*. Split, 1990.
31. Le Goff, Jacques. *Srednjovjekovni imaginarij*. Zagreb, 1993.
32. Lovrić, Ivan. *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice* (prev. Mihovil Kombol), Zagreb, 1948.
33. Lučić, Ivan. *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*. (prevela Bruna Kuntić Makvić), Zagreb, 1986.
34. Marković, Mirko. "Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije." u: *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*. Knj.51, Zagreb, 1989. 19-107.
35. Marković, Mirko. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb, 2003.
36. McNeill, J. R. *The Mountains of the Mediterranean World. An environmental history*. Cambridge University Press, 1992.
37. Mimica, Ivan. "Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama." u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*. Split-Zagreb, 2003., 251-262.
38. Mirdita, Zef. "Pokušaj rasvjetljavanja i rješavanja problema fenomena planinskih odnosno pastirskih socijalnih struktura Balkana" u: *Povijesni prilozi*. 12, Zagreb, 1993., 283-326.
39. Mitić, Novica. *Ovčarstvo*. Beograd, 1987.
40. OPKS: *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. (obradili Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić), Sarajevo, 2007.
41. Pederin, Ivan. *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split, 1989.
42. Peričić, Šime. *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*. Zagreb, 1980.
43. Peričić, Šime. "Novigradska nagodba prijateljstva." u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*. 32, Zadar, 1990., 155-167.
44. Rihtman Auguština, Dunja. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb, 1984.
45. Rogić, Veljko. *Regionalna geografija Jugoslavije*. Zagreb, 1982.
46. Roksandić, Drago. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Zagreb, 2003.
47. Roksandić, Drago. *Etnos, konfesija, tolerancija*. Zagreb, 2004.
48. Ruppert, Karl. - Schaffer, Franz. *Socijalna geografija*. Zagreb, 1981.
49. Skok, Petar. *Etimološki riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I-III.
50. Sladović, Manojlo. *Povjesti biskupijah Senjske i Modruške ili Krbavske*. Trst, 1856.
51. Slukan Altić, Mirela. *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Zagreb. 2003.
52. Soldo, Josip Ante. *Grimanijev zakon*. Zagreb, 2005.
53. Stanojević, Gligor. *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684.-1699*. Beograd, 1962.
54. Stanojević, Gligor. *Dalmatinske krajine u XVIII. veku*. Beograd-Zagreb, 1987.
55. Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi: prva i posljednja Evropa*. Beograd, 1997.
56. Spaho, Fehim. "Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine." u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. 12 (1), Zagreb, 1985., 21-120.

57. Šarić, Marko. *Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije. Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)*. Magistarski rad, Zagreb, 2005.
58. Vince Pallua, Jelka. "Ekohistorija morlačkog načina života druge polovice 18.i prve polovice 19. stoljeća." u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*. Split-Zagreb, 2003., 289-302.
59. Zoranić, Petar. *Planine*. (prijevod i komentari Marko Grčić), Zagreb, 1988.
60. Žanić, Ivan. *Prevarena povijest*. Zagreb, 1998.

Ekonomaska i ekohistorija
Economic- and Ecobistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen VI. / Broj 6
Zagreb - Samobor 2010.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/61-20-148, fax: +385/1/61-56-879

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: "Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu" (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - "Hrvatska riječna višegraničja" (voditeljica: doc. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Urednici / Editors-in-chief:

Hrvoje Petrić, Drago Roksandić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb, Hrvatska), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula, Hrvatska), Zrinka Blažević (Zagreb, Hrvatska), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb, Hrvatska), Andrej Hozjan (Maribor, Slovenija), Halil İnalçik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci, Hrvatska), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb, Hrvatska), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb, Hrvatska), Ivan Mirnik (Zagreb, Hrvatska), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb, Hrvatska), Marko Šarić (Zagreb, Hrvatska), Mladen Tomorad (Zagreb, Hrvatska), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Hrvatska), Zlata Živaković Kerže (Osijek, Hrvatska)

Prijelom / Layout:

Meridijani, Alan Čaplar

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2010.

Na naslovnici / Cover:

Vrh Kalnika Vranilac / Vranilac, Peak on Kalnik Hills
foto / photo: Alan Čaplar

Adresa uredništva / Mailing adress:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije
